

NTNU
Norges teknisk-naturvitenskapelige
universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

Guro Midtlien

«Svarthandlaren – rotten som gnager på samfunnet»

Svarthandel i Sør-Trøndelag 1941-1945

Masteroppgave i historie – femårig lektorutdanning

Trondheim, våren 2014

”Svarthandleren – rotten som gnager på samfunnet”

Svarthandel i Sør-Trøndelag 1941-1945

Guro Midtlien

Masteroppgave i historie – femårig lektorutdanning

Institutt for historiske studier

NTNU

Trondheim, våren 2014

Sitat på omslag hentet fra propagandaplakat tegnet av Harald Damsleth, 1944.

Forord

I dag vaier flaggene til topps i mange av landets flaggstenger. Det er 69 år siden Norge ble fritt etter fem års okkupasjon av tyskerne. Dagen markerer også sluttfasen i arbeidet med masteroppgaven min, jeg velger derfor å tro at noen av flaggene også vaier for meg. Men oppgaven er ikke ene og alene min fortjeneste, det er flere som fortjener en stor takk.

Først vil jeg takke min veileder, Espen Storli, som introduserte meg for det som den gangen var en ganske ukjent del av krigen for meg. Takk for motiverende ord og gode råd, den entusiasmen du har vist har vært gull verdt.

Takk til Anders Kristiansen Askim som har vist stor interesse for oppgaven og som tok seg tida til korrekturlesing i en hektisk eksamenstid. Ikke minst skylder jeg deg en stor takk for alle kommentarene og innspillene du har gitt underveis i prosessen.

I fem år har jeg hatt gleden av å studere med en helt spesiell gjeng. Tusen takk til alle dere som på kull 09 på lektorutdanninga i historie som har gjort studietiden på NTNU til en fantastisk tid. En spesiell takk til dere på lesesal 6392. Og ikke minst takk til Leif, som alltid har vært like tålmodig og god mot meg.

Mamma og pappa fortjener en takk for at de alltid har stilt opp for meg. Tusen takk til mamma som alltid har trua på meg, og som har oppmuntret meg i tider hvor det har vært vanskelig å finne motivasjon. Og en stor takk til pappa, krigen er liksom vår greie.

Guro Midtlien

Trondheim, 8. mai 2014

Innhold

1 Innledning	1
1.1 Problemstilling	2
1.1.1 Begrepsavklaring	2
1.2 Litteratur og forskningssituasjon	2
1.3 Kilder og metode	6
1.4 Avgrensning og disposisjon for oppgaven	8
1.5 Krig og kriminalitet	9
1.5.1 Kriminalitetsutviklingen under okkupasjonen.....	10
2 Bakgrunn: prisregulering og rasjonering	13
2.1 Forsyningssituasjonen	13
2.2 Rasjoneringsamfunnet	16
2.2.1 Rasjoneringssystemet.....	17
2.2.2 Nye markeder.....	19
2.3 Pris- og rasjoneringspolitiet	21
3 Svarthandelens omfang	25
3.1 Dømte for brudd på pris- og rasjoneringslovgivningen	25
3.2 Fordeling mellom pris- og rasjoneringsaker	30
3.3 By og bygd	33
3.4 Straff	36
4 Svarthandelens struktur	41
4.1 Aktørene i svarthandelen	41
4.1.1 Kjønn	41
4.1.2 Alder	43
4.2 Svarthandelens innhold	44
4.2.1 Prissaker.....	45
4.2.2 Rasjoneringsaker	46
4.3 Svarthandelens drivkrefter	50
5 Konklusjon: Svarthandleren – rotten som gnager på samfunnet?	57
5.1 Videre forskning	59
Kilder	I
Litteratur	III

1 Innledning

I skumringen en ettermiddag senhøsten 1942 møtte Sigvald en ukjent mann i Brattørveita i Trondheim. Mannen snakket oslomål, var mørk og hadde på seg grå bukser og en sort jakke. Av mannen kjøpte Sigvald rasjoneringsmerker for sukker svarende 40 kilo.¹ Rundt to uker etter dette møtet kjøpte Sigvald, med hjelp av sin umyndige sønn, 40 kilo sukker mot innlevering av merkene. I husholdningen rakk de å bruke fem kilo av sukkeret, før pris- og rasjoneringspolitiet oppdaget forholdet og beslagla resten. Sigvald hadde gjennom disse handlingene overtrådt Justisdepartementets *Forordning om straff for svarthandel og snikhandel*.² Trondheim og Utrøndelag pris- og rasjoneringspoliti opprettet tiltalebeslutning og i Fosen prisrett ble han dømt til fengsel i tretti dager, samt å betale en bot på 250 kroner.³ Dette for å ha kjøpt rasjoneringskort og sukker.

Knappe matrasjoner og rasjoneringskort er kanskje noe av det som betegner okkupasjonsårene best for store deler av den norske befolkningen. Rasjoneringen innebar at mengden og tilgangen på tildelte varer var begrenset og varierte til enhver tid. Varer ble derfor utvekslet mellom folk utenfor rasjoneringsystemet, blant annet gjennom bytting mellom slekt, venner og fremmede, avisene var fulle av bytteannonser.⁴ Det oppsto også svartebørser med solide overpriser. Ved siden av den lovlige kontrollerte handelen vokste det frem en omfattende illegal handel, svarthandel. Mange ble innblandet i svarthandelen i mer eller mindre grad i løpet av okkupasjonsårene. Den illegale handelen er en velkjent problematikk når det gjelder okkupasjonsårene, likevel vet vi egentlig ikke så mye konkret om det. Myndighetene var opptatt av å bekjempe svarthandelen og opprettet et særegent pris- og rasjoneringspoliti, hvis jobb var håndhevelse av pris- og rasjoneringslovgivningen. Dersom svarthandelen ble oppdaget ventet bot eller fengsel på de involverte, samt inndraging av varene. Svarthandel ble altså slått kraftig ned på, myndighetene førte i tillegg antipropaganda der svarthandleren ble omtalt som rotten som gnagde på samfunnet.⁵

¹ Statsarkivet i Trondheim (heretter SA), Trondheim politikammer, boks 29.A 70, sak R65

² *Forordning om straff for svarthandel og snikhandel 28. januar 1942*

³ SA, Trondheim politikammer, boks 29.A 70, sak R65

⁴ Guri Hjeltnes, *Hverdagsliv*. Bd. 5 i Magne Skodvin (red.), *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940-1945*. Oslo 1986: 140

⁵ Hjeltnes 1986: 180. Se propagandaplakat tegnet av Harald Damsleth

1.1 Problemstilling

Temaet for denne oppgaven er svarhandelen under okkupasjonsårene. Hovedproblemstillingen for oppgaven er: hva var omfanget og strukturen av svarhandelen i Sør-Trøndelag under okkupasjonsårene? Jeg har undersøkt denne problemstillingen gjennom to underproblemstillinger som besvares i henholdsvis kapittel 3 og 4:

1. Hvor mange ble dømt for overtredelser på pris- og rasjoneringsbestemmelsene og hva var straffutmålingen for overtredelsene?
2. Hvem begikk disse lovbruddene med hensyn til kjønn og alder, hvordan foregikk egentlig svarhandel og hvilke drivkrefter lå bak?

1.1.1 Begrepsavklaring

I denne oppgaven bruker jeg betegnelsen svarhandel om den illegale handelen, selv om svartebørs nok er det mest brukte begrepet i etterkant av okkupasjonen, spesielt om handel med varer. Definisjonen av svarhandel som ligger til grunn tar utgangspunkt i det myndighetene anså som svarhandel uttrykt gjennom lover og forskrifter i det aktuelle tidsrommet. I *Forordning om straff for svarhandel og snikhandel* står det følgende om svarhandel:

Med svarhandel menes i denne forordning omsetning av varer eller andre ting uten foreskrevet offentlig bemyndigelse eller tillatelse eller med overskridelse av en sånn når handlingen etter forholdene må antas å ta sikte på å utnytte rådende vareknapphet.⁶

I tillegg har jeg valgt å anse overtredelser av prisbestemmelsene som svarhandel, da det også var ulovlig handel. Svarhandel vil i denne oppgaven derfor innebære all ulovlig handel med rasjonerte varer, uavhengig om det ble tatt for høye priser eller om det ikke ble klippet rasjoneringsmerker, samt tilbakeholdelse av varer som kunne vært solgt på det lovlige markedet. Oppgaven har dermed en bred tilnærming til svarhandelen, da alle brudd på pris- og rasjoneringsbestemmelsene på en eller annen måte bidrog til å opprettholde den illegale handelen.

1.2 Litteratur og forskningssituasjon

Mye av forskningen om Norge under okkupasjonsårene har fokusert på heltehistorier, motstandskamp, 9. april-komplekset, landssvik, Nasjonal Samling og Vidkun Quisling. Oppgaven vil plassere seg i et krysningsfelt mellom kriminalitetshistorie, økonomisk historie,

⁶ *Forordning om straff for svarhandel og snikhandel* 28. januar 1942 §2

og sosialhistorie. Alle feltene er på mange måter utforsket i norsk okkupasjonshistorie. Det er skrevet svært lite om kriminaliteten i Norge under andre verdenskrig, emnet er ifølge historikeren Per Madsen nesten ikke behandlet i den norske faglitteraturen i det hele tatt.⁷ I likhet med kriminaliteten er det forsket mindre på hvordan økonomien fungerte i årene Norge var okkupert. De økonomiske aspektene som har blitt viet mest oppmerksomhet har drøftet hva krigen kostet Norge. Først og fremst i forbindelse med beregning av erstatning i krigsoppgjøret med Vest-Tyskland, men også med tanke på hvordan den norske økonomien skulle sikre vekst og utvikling i etterkrigstiden.⁸ Fremdeles gjenstår det mange ubesvarte spørsmål rundt okkupasjonen, både om den allmenne økonomiske virkningen krigen hadde på Norge, men også om økonomien til folk flest, kriminaliteten og hverdagslivet.⁹

Åttebindsverket *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940-1945* fremhevet temaet hverdagsliv som noe nytt i forskningen da det kom ut i 1986. Femte bind, *Hverdagsliv* er skrevet av Guri Hjeltnes og handler om dagliglivet til folk flest.¹⁰ Hjeltnes har blant annet skrevet om hvordan folket taklet det hverdagslivet med kun det aller nødvendigste av mat og klær. Boken bygger på få lokale undersøkelser, og fremstiller de generelle forholdene i hele landet. I boken utgjør krigsgenerasjonens egne bidrag og oppfatninger en stor del av kildematerialet. Hun har i den forbindelse intervjuet et utvalg av ulike generasjoner under okkupasjonen og benyttet seg av dagbøker og andre skriftlige beretninger om den enkeltes opplevelser. I tillegg har hun benyttet skriftlige kilder, eksempelvis statistikker, rapporter, utredninger, aviser og andre krigsbøker.¹¹ Tre av kapitlene i boken handler om det rasjonerte samfunn, hvorav et av kapitlene behandler handel, bytting og andre måter folk kunne tilegne seg varer på, både lovlig og ulovlig. Noen nærmere undersøkelse av svarthandel har hun ikke foretatt. Kapitlene om det rasjonerte samfunnet er anekdotisk oppbygget og baserer seg i stor grad på den enkeltes erfaringer gitt gjennom intervjuer eller skriftlige utgivelser.

Anders Kirkhusmo har skrevet om hverdagslivet i Trondheim i boken *Vekst gjennom krise og krig 1920-64* i seksbindsverket *Trondheims Historie 997-1997*.¹² I og med at mange nordmenn delte samme erfaringer står det mye av det samme som det Hjeltnes har skrevet, men det er gjort mer lokale undersøkelser og benyttet opplevelser, erindringer og eksempler

⁷ Per Madsen, "Kriminaliteten i Norge under den tyske okkupasjonen 1940-1945". I Hannu Takala og Henrik Tham (red.), *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig*. Oslo 1987: 114

⁸ Stein Ugelvik Larsen "Innledning". I Stein Ugelvik Larsen (red.) *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo 1999: 18-19

⁹ Larsen 1999: 19

¹⁰ Hjeltnes 1986

¹¹ Hjeltnes 1986: 7

¹² Anders Kirkhusmo, *Vekst gjennom krise og krig 1920-1964*. Bd. 5 i Jørn Sandnes (red.) *Trondheims Historie 997-1997*. Oslo 1997

fra Trondheim og Strinda. Boken inneholder imidlertid ingen nærmere undersøkelse av svarhandelen, selv om det omtales på et generelt grunnlag er det ikke noe nytt eller særegenheter for den illegale handelen i Trondheim som presenteres. Kapitlet om hverdagslivet i Trondheim er i hovedsak bygget på kildemateriale som aviser, dagbøker og intervjuer.¹³ Kirkhusmo henviser til Hjeltnes bok, men også til Svein Lorentzens *Da det var krig i Trondheim. Hverdagsliv i Trondheim under 2. verdenskrig* for videre lesning.¹⁴ Dette er et arbeidshefte for ungdomsskolen om hverdagslivet til Trondheims innbyggere under okkupasjonen presentert gjennom ulike kilder, spesielt avisutklipp. Dette understreker den manglende forskningen rundt hverdagsliv generelt, men også for Trondheim og Sør-Trøndelag spesielt. Kirkhusmo har også bidratt i verket *Trøndelags historie* hvor han skriver om Trøndelag under okkupasjonen.¹⁵ I likhet med *Trondheims historie 997-1997*, presenteres også her svært generelle opplysninger om forholdene. Både Hjeltnes og Kirkhusmos bøker er deler av store oversiktsverk og går naturlig nok derfor ikke særlig i dybden av temaet.

En som går mer i dybden av svarhandelen i Trøndelag er Klaus Grøneng, som i boken *Svarhandel og konsentrasjonsleir: selvopplevelser*, beskriver hvordan han virket som oppkjøper i Trøndelag under okkupasjonsårene.¹⁶ Boken ble utgitt i 1949 og er kanskje den eneste skriftlige beretningen gitt av en svarhandler som finnes i Norge. Grøneng livnærte seg delvis på svarhandelen og fikk flere dommer for denne virksomheten. Han ble til slutt fengslet og sendt til Falstad etter to måneder i Vollan kretsfengsel i Trondheim.¹⁷ Boken fremstår naturlig nok som meget subjektiv og på grunn av Grønengs rolle må den leses med et kritisk blikk. Dette er riktignok ikke forskning, men en kilde til en svarhandlers tanker og meninger om egen virksomhet.

I Norge har det ikke blitt forsket eksplisitt på svarhandelen. Det mangler undersøkelser av svartehandelens omfatning, struktur og drivkrefter, både regionalt og for hele landet. Internasjonalt er forskning rundt den svarte økonomien i de enkelte land under krigen et gryende forskningsfelt. Det mest aktuelle for denne oppgaven er forskningen som er gjort i våre nordiske naboland. Johnny Wijks doktorgradsavhandling *Svarta börsen* –

¹³ Kirkhusmo 1997: 420, 427

¹⁴ Svein Lorentzen, *Da det var krig i Trondheim. Hverdagsliv i Trondheim under 2. verdenskrig*. Trondheim 1992

¹⁵ Anders Kirkhusmo, ”Trøndelag i krigstid 1940-45”. I Aud Mikkelsen Tretvik, Pål Thonstad Sandvik, Anders Kirkhusmo og Ola Svein Stugu, *Grenda blir global 1850 til 2005*, bd. 3 i Bull, Ida (red.) *Trøndelags historie*. Trondheim 2005

¹⁶ Klaus Grøneng, *Svarhandel og konsentrasjonsleir: selvopplevelser*. Trondheim 1949

¹⁷ Grøneng 1949: 71-72; Kirkhusmo 1997: 276.

samhällslojalitet i kris tar for seg svartebørshandelen i Sverige i perioden 1940–1953.¹⁸ Wijk har benyttet seg av rettergangsmateriale, først og fremst fra Stockholms rådhusrätt, offentlig statistikk, arkivmateriale fra beredskapsmyndigheter, aviser og trykt litteratur i undersøkelsen. I Sverige ble cirka 67 000 dømt for brudd på rasjoneringslovgivningen i perioden 1940–1952. Den straffede svarthandelsvirksomheten nådde toppen i 1943 og sank deretter mot slutten av krigen.¹⁹ At svartebørsen var et fenomen som var godt kjent og flittig utnyttet av en stor del av den svenske allmennheten, er ifølge Wijk ikke en overdrivelse.²⁰ Svartebørsen i Danmark er spesiell i forhold til den i mange andre europeiske land, da den aldri utviklet seg til å bli et livsnødvendig marked.²¹ Ernæringsmessig var danskene bedre stilt enn i de fleste andre europeisk land, slik at de stort sett opprettholdt sitt kaloriforbruk tilsvarende normalt nivå.²² I Danmark har Claus Bundgård Christensen skrevet om sine funn for perioden 1939-1953 i boken *Den sorte børs*. Han har benyttet domsutskrifter fra Københavns byret, politiets saksmapper og aviser. I Danmark var en vesentlig del av den illegale handelen uttrykk for organisert kriminalitet. Svartebørshandelen var stort sett konsentrert i de store byene og den oppnådde sitt største omfang mellom 1943–1945. En stor del av den illegale handelen fant allikevel ikke sted i byene, men på landet.²³ Christensen definerer svartebørs som ”den ulovlige handelen, der foregikk på gadeplan”,²⁴ han har en snevrere tilnærming til svarthandelen enn det Wijk har, og behandler eksempelvis overtredelser av prislovgivningen for seg selv.

Når det gjelder kriminalitet under krigen er antologien *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig* den beste oppsummeringen av forskningssituasjonen i Norge og Norden.²⁵ Denne antologien inneholder 15 artikler om forskning på kriminaliteten under andre verdenskrig i Danmark, Sverige, Norge og Finland. Blant andre har Johnny Wijk bidratt med en artikkel om svartebørsen i Sverige, og den finske kriminologen Hannu Takala har skrevet om rasjoning og forbrytelser i Finland. Per Madsen har skrevet om kriminaliteten i Norge under okkupasjonen, men han omtaler ikke svarthandelen. Overtredelsene av pris- og rasjoneringsbestemmelsene er utelatt fra hans

¹⁸ Johnny Wijk, *Svarta börsen – samhällslojalitet i kris*. Akademisk avhandling for ph.d. Stockholms universitet 1992

¹⁹ Wijk 1992: 112

²⁰ Wijk 1992: 118, 213

²¹ Claus Bundgård Christensen, *Den sorte børs. Fra besættelsen til efterkrigstid*. København 2003: 319

²² Hein Klemann og Sergei Kudryashov, *Occupied Economies*. London 2012: 261

²³ Christensen 2003: 305-307

²⁴ Christensen 2003: 40

²⁵ Hannu Takala og Henrik Tham (red.) *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig*. Oslo 1987

analyse av kriminaliteten under okkupasjonen. Boken inneholder også flere artikler med ulike perspektiv på kriminalitet i nordiske land under andre verdenskrig.

Nils Johan Ringdals *Mellom barken og veden. Politiet under okkupasjonen* omhandler politietaten under okkupasjonen. Han har viet flere kapitler til pris og rasjoneringspolitiet og deres arbeid i forbindelse med svarhandelen.²⁶ Ringdal baserer sine slutninger i kapitlene om pris og rasjonering på hovedinntrykk fra intervjuer med tidligere politifolk, og det han selv omtaler som løse paralleller til Sverige etter undersøkelser gjort av Johnny Wijk.²⁷ Det understreker dermed at nærmere undersøkelser av politiets egne arkiver er nyttig og at det som er skrevet om svarhandelen hittil er mangelfullt. Litteraturen om svarhandelen er først og fremst basert på anekdoter og fortellinger gitt av de involverte. Ringdal peker også på dette forholdet, at det mangler undersøkelser av omfanget, brukerne og organiseringen av svarhandelen.²⁸

1.3 Kilder og metode

For de fleste kriminalitetshistoriske fremstillinger er utgangspunktet en undersøkelse av lovbruddenes karakter og omfang.²⁹ Denne oppgaven er ikke et unntak. Forskingen er basert på en kombinasjon av kvantitativ og kvalitativ tilnærming til kildematerialet. Telling er benyttet til å avdekke antallet dømte for overtredelser av pris- og rasjoneringsbestemmelsene. Ifølge Knut Kjeldstadli kan telling er både bekrefte og avdekke mønstre som ikke er åpenbare.³⁰ Kriminalstatistikk og rettergangsmateriale gir gode muligheter for kvantitative beregninger og statistiske fremstillinger. Men å bruke statistikk reiser en rekke tekniske problemer, resultatene er blant annet avhengig av klassifiseringen og kategoriseringen. Videre har en statistisk analyse utgangspunkt i opplysninger om flere individer og samler dem til opplysninger om grupper. Ut i fra opplysningene om gruppen kan det ikke trekkes konklusjoner om det enkelte individet.³¹ I tillegg betyr det ikke at "[...] det som er gyldig for et individ, er sosialt gyldig for hele gruppen."³²

Den faktiske kriminaliteten kan deles inn i to hovedgrupper: den registrerte og den skjulte kriminaliteten, sistnevnte blir ofte betegnet som mørketall.³³ Kriminaliteten som blir registrert

²⁶ Nils Johan Ringdal, *Mellom barken og veden: politiet under okkupasjonen*. Oslo 1987

²⁷ Ringdal 1987: 145

²⁸ Ringdal 1987: 145

²⁹ Christensen 2003: 14

³⁰ Knut Kjeldstadli, *Fortida er ikke hva den en gang var*. Oslo 2010: 231

³¹ Kjeldstadli 2010: 233-234

³² Kjeldstadli 2010: 234

³³ Cecilie Høigård, "Kriminalitetsbilder og kriminalstatistikk". I Liv Finstad og Cecilie Høigård (red.) *Kriminologi*. Oslo 2007: 69

i kriminalstatistikken kan betraktes som et sluttresultat av flere frafallsprosesser, blant annet lovbrudd som ikke er oppdaget eller anmeldt til politiet, og anmeldte og registrerte lovbrudd som aldri blir oppklart.³⁴ Hva kan statistikk fortelle om kriminalitetens utbredelse og omfang? Den finske kriminologen Hannu Takala hevder at ”Den bokförda ransoneringsbrottsligheten beskriver närmast kontrollen, inte smyghandelns verkliga omfattning”.³⁵ Men ofte er det ikke tallstørrelsene i seg selv som er interessante, men det underliggende forholdet som tallene uttrykker. I slike tilfeller kan tallene brukes som en indikator. Dette forutsetter at tallene faktisk avspeiler det de er ment å vise. Å vite hvordan materialet er blitt til er viktig i arbeidet med statistikk, da det har betydning for hvorvidt tallene er til å stole på.³⁶

Trondheim og Utrøndelag pris- og rasjoneringspoliti førte domsprotokoll over dømte for overtredelser av pris- og rasjoneringsbestemmelsene. Disse er bevart i Trondheim politikammers arkiv i Statsarkivet i Trondheim (SA). Arkivmaterialet er åpent for alle som ønsker innsyn. I protokollen er den tiltaltes navn, fødselsår, dato for siktelse og dom, sorenskriveri der dommen ble avsagt, samt dommens innhold og straffebestemmelse registrert. Ytterligere informasjon finnes i de enkelte saksmappene, som inneholder etterforskningsmateriale. Domsprotokollene er håndskrevne og preget av å være utfylt av ulike personer. Det varierer derfor hvor nøye protokollføringen var. Det kan dermed ikke utelukkes at ikke alle aktuelle saker er blitt registrert og at det i noen tilfeller mangler informasjon om ulike kategorier. Videre kan det ha skjedd endringer med tanke på straffeutmåling enn det som kommer frem, det kan eksempelvis være at saken er blitt anket videre til høyere rettsinstanser eller at den straffede i ettertid er blitt benådet, uten at dette nødvendigvis er skrevet i protokollen. Det er likevel nærliggende å anta at de opplysningene som mangler, eller har blitt endret i ettertid, ikke skilte seg avgjørende fra individene og det som ble registrert.

Det er begrenset hva slags informasjon om lovbruddets karakter som kan innhentes fra domsprotokollene. I fremstillingen av svarhandelens innhold og struktur har jeg derfor benyttet meg av nærstudier av saksmapper som også er bevart i Trondheim politikammers arkiv. Mappene inneholder dokumenter i forbindelse med det anmeldte forholdet, hvilke dokumenter som er bevart varierer fra sak til sak. Jeg har derfor valgt, med få unntak, å konsentrere meg om rettsbøkene som ofte er vedlagt i saksmappene i pådømte saker. Det å bruke rettsbøkene gir i tillegg oppgaven en sammenheng, da jeg kun benytter meg av pådømte

³⁴ Høigård 2007: 70

³⁵ Hannu Takala, ”Ransonering ock brottslighet i Finland”. I Hannu Takala og Henrik Tham (red.) *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig*. Oslo 1987(a): 69

³⁶ Kjeldstadli 2010: 237-238

saker som kildegrunnlag. Jeg har undersøkt 90 rettsbøker, disse har vært både maskinskrevne og håndskrevne. I rettsboken er blant annet handlingsforløpet for den kriminelle handlingen nedskrevet. Men selv om retten fant det kriminelle forholdet tilstrekkelig bevist vil det ikke dermed si at handlingsforløpet ikke kan ha vært annerledes enn slik det fremstilles. Det er flere faktorer som avgjør hvorvidt den tiltalte snakket sant eller ikke, og det er ikke tvil om at vedkommende var i en presset situasjon. Det er derfor viktig å være kritisk til det som står og være innforstått med at innholdet kan være konstruert for ulike formål. Av de undersøkte rettsbøkene har jeg tatt et utvalg av saker som kan anses å være typiske, da mange av sakene hadde en rekke felles kjennetegn. Dette dannet grunnlaget for beskrivelsen av svarhandelens innhold, og saker brukes som eksempler gjennom hele oppgaven og understøtter statistikken.

Siden dette er en oppgave om kriminalitet har jeg også benyttet meg av aktuelle lover, anordninger og forordninger om prisreguleringen og rasjoneringen. Det er viktig å huske på at disse først og fremst er normative og beskriver hvordan myndighetene ønsket at samfunnet skulle være, ikke nødvendigvis hvordan det var og hvordan befolkningen ønsket det.

1.4 Avgrensning og disposisjon for oppgaven

Formålet med oppgaven er å undersøke svarhandelens omfang og struktur i Sør-Trøndelag under okkupasjonsårene. Selv om alle deler ved forretningslivet, alt fra produksjon til salg, var underlagt prisregulering, rasjonerings og kontroll, er oppgaven begrenset til å behandle forbruksvarer. Valget av Sør-Trøndelag som geografisk ramme for undersøkelsen er først og fremst tatt av praktiske årsaker, da arbeidet med å registrere antallet dømte er et omfattende og tidkrevende arbeid. Den offisielle statistikken brukes dermed tidvis som supplement til eget materiale.

Oppgaven består av fire kapitler i tillegg til innledningen. I kapittel 2 redegjør jeg kort for Norges forsyningssituasjon, innføringen av prisreguleringen og rasjoneringsystemet og opprettelsen av et eget pris- og rasjoneringspoliti. I kapittel 3 undersøkes omfanget av svarhandelen gjennom en beregning av antall dømte for brudd på pris- og rasjoneringsbestemmelsene. Kapitlet starter med en fremstilling av antall dømte per år som er ment å representere omfangsutviklingen av svarhandelen. Videre presenteres fordelingen mellom pris- og rasjoneringssaker og fordelingen av saker på by og bygd. Avslutningsvis blir det presentert og diskutert hva slags straff befolkningen risikerte ved å bryte pris- og rasjoneringsbestemmelsene. Kapittel 4 tar for seg aktørene i svarhandelen. Kapitlet starter med en presentasjon av de dømtes kjønn og alder. Videre blir det presentert ulike saker som

kan regnes for å være typiske ut ifra det materialet jeg har benyttet meg av. Kapitelet avsluttes med en diskusjon av mulige drivkrefter bak svarthandelen. I kapittel 5 oppsummeres arbeidet og konklusjonene samles.

1.5 Krig og kriminalitet

Oppgaven tar for seg en type kriminalitet som oppsto i lys av andre verdenskrig. Forholdet mellom krig, forbrytelser og kriminalitet har vært diskutert i kriminologien helt fra det 18. århundre og frem til i dag.³⁷ Vanlige spørsmål er om kriminaliteten endres i krigstid, og i så fall på hvilken måte? Innenfor kriminologi, sosiologi og andre samfunnsvitenskapelige fag råder motstridende oppfatninger. For kriminologen Edwin Sutherland er ikke spørsmålet relevant overhodet, han hevder at det ikke finnes en allmenngyldig sammenheng mellom krig og kriminalitet, da krig ikke utgjør en konstant variabel. Av den grunn hevder han at generelle teorier om krigens effekt på kriminaliteten ikke er et godt teoretisk problem.³⁸ Den tyske kriminologen Hermann Mannheim, som riktignok er enig i at hver krig påvirker kriminaliteten på sin egen måte, mener på den andre siden at det er en av de mest interessante problemstillingene i kriminologien og at det er naturlig at den plutselige økningen i kriminaliteten som mange land opplevde under de to verdenskrigene skyldes nettopp krigstilstanden.³⁹ Det finnes altså de som avviser tanken om å betrakte krig som en generell påvirkende faktor for kriminaliteten, men også de som hevder det motsatte. I debatten blant kriminologer som ser en generell sammenheng mellom krig og kriminalitet, kan det identifiseres to ulike områder for diskusjon. Den ene gjelder hvorvidt krig påvirker tilbøyelighet til å bryte loven, altså om folks moral endrer seg. Her er det på den ene siden de som mener at krig bidrar demoraliserende på nasjonens moral, og dermed øker tilbøyeligheten til å begå lovbrudd. På den andre siden finnes de som hevder at krig bidrar til å høyne nasjonens moral og at kriminaliteten derfor vil synke.⁴⁰ Ifølge Hannu Takala er begge påstandene like feilaktige, da de antar at det eksisterer en allmenngyldig forbindelse mellom krig og kriminalitet. Påstandene representerer snarere to ulike syn på krigens påvirkning, snarere enn den faktiske kunnskapen om sammenhengen mellom krig og moral.⁴¹ Felles for

³⁷ Louis A. Knafla, "Structure, Conjuncture, and Event in the Historiography of Modern Criminal Justice History". I Clive Emsley og Louis A. Knafla (red.), *Crime History and Histories of Crime*. Connecticut 1996: 38-39

³⁸ Albert Cohen, Alfred Lindesmith og Karl Schuessler (red.), *The Sutherland Papers*. Bloomington 1956: 120; Hannu Takala, "Kriget i kriminologien". I Hannu Takala og Henrik Tham (red.), *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig*. Oslo 1987(b): 8

³⁹ Karl Mannheim, *Comparative Criminology*. London 1965: 591-592; Takala 1987(b): 8

⁴⁰ Takala 1987(b): 7-8; Wijk 1992: 103-104; Mannheim: 595

⁴¹ Takala 1987(b): 7-8

påstandene er imidlertid at krig endrer forutsetningene for kriminalitet. Det samme kan hevdes om sammenhengen mellom dette området og det andre området for diskusjon, som stiller spørsmål til hvorvidt antall tilfeller av kriminelle handlinger endres i krigstid.⁴²

Pris- og rasjoneringslovgivningen var krisetiltak med begrenset varighet og overtredelsene av dem er dermed en følge av krigstilstanden. Handlinger som tidligere hadde vært helt lovlige, ble fra en dag til en annen straffbare. I både dansk og svensk litteratur omtales mye av kriminalitetsøkningen og de nye formene for kriminalitet for krisekriminalitet, da dette var en type kriminalitet som oppsto i lys av nye krigsspesifikke lover.⁴³ Ifølge historiker Per Madsen kan de straffbare handlingene i forbindelse med pris- og rasjoneringsbestemmelsene ” [...] ikke sies å gi uttrykk for kriminalitet i vanlig forstand.”⁴⁴ Dette til tross for at de helt klart ble ansett som en forbrytelse av myndighetene. Det finnes to måter å se brudd på pris- og rasjoneringsbestemmelsene på. Hittil i den norske historieskrivningen er det i hovedsak skilt mellom svartebørshandel og bondehandel, det vil si direkte handel fra bonden på gården, og hevdet at spesielt sistnevnte var en bredt akseptert måte å tilegne seg varer på, da varene på den måten ikke havnet i tyske hender. Hjeltnes hevder at svartebørsen allikevel var kontroversiell og at det for mange er, og var, viktig å markere at de ikke hadde noe med det å gjøre.⁴⁵ Tradisjonelt er altså visse overtredelser på pris-, og spesielt rasjoneringsbestemmelsene, ansett og forklart som sivil ulydighet og motstand mot tyskerne.⁴⁶ Krigen er blitt ansett som en faktor som høynet moralen blant flertallet av befolkningen.

1.5.1 Kriminalitetsutviklingen under okkupasjonen

Under okkupasjonen ble kriminalitetsbildet i Norge endret både når det gjelder antall lovbrudd, hvem som begikk kriminelle handlinger og hvilke typer lovbrudd som ble begått. Samtidig som at kriminaliteten steg generelt, økte antallet lovbrøyttere fra grupper som statistisk sett ikke hadde for vane å begå ulovlige handlinger. Flere kvinner enn tidligere ble straffet for lovbrudd, økningen av straffedømte var større for kvinner enn for menn. Såkalt krigsbetinget kriminalitet økte, eksempelvis tyverier av rasjoneringskort, matvarer, sykler og sykkeldeler som følge av rasjoneringsbestemmelsene og tyske rekvisisjoner.⁴⁷ Antallet legemsfornærmelser, voldsforbrytelser og alvorlige sedelighetsforbrytelser gikk ned

⁴² Wijk 1992: 103-104

⁴³ Se Wijk 1992 og Christensen 2003. Per Madsen bruker også begrepet i sin artikkel om kriminalitetsutviklingen i Norge.

⁴⁴ Madsen 1987: 112

⁴⁵ Hjeltnes 1986: 148

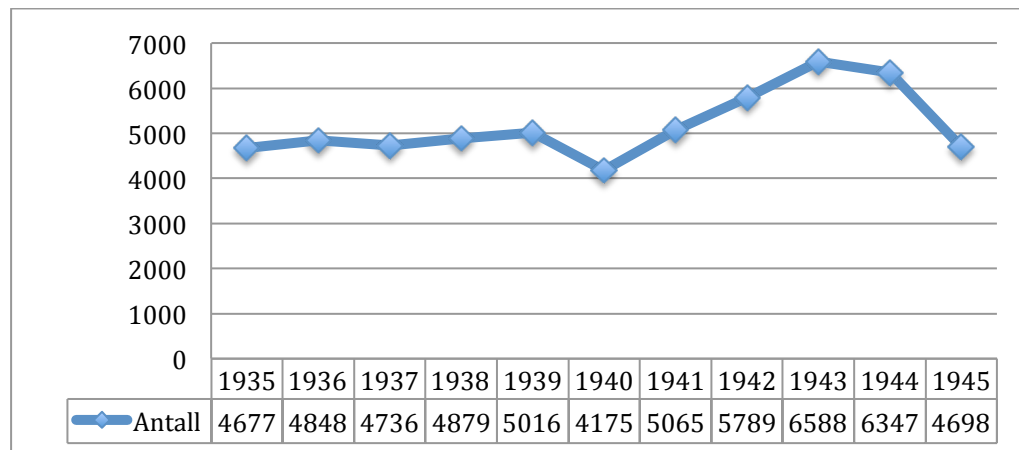
⁴⁶ Ringdal 1987: 140; Hjeltnes 1986: 147

⁴⁷ Madsen 1987: 116, 120

sammenlignet med årene før krigen. Tallet på førstegangsforbrytere økte i forhold til tallet på tilbakefallsforbrytere i løpet av okkupasjonen.⁴⁸

Ifølge Per Madsen oppsto nye normer blant den norske befolkningen under okkupasjonen. Disse var delvis helt forskjellige fra de som tidligere ble erkjent som retningsgivende for loyelig oppførsel. Mange nordmenn endret synet på samfunnsmakten, slik at okkupasjonsmakten og forskrifter ikke ble følt som like moralsk forpliktende som i fredstid. Videre hevder han at det er en misoppfatning at krigen skapte en ny, felles samfunnsmoral gjeldende for hele befolkningen. Tanken om norsk samhold var ikke utvetydig. Likevel førte en kombinasjon av kontroll og vanedannelse til en relativt høy grad av lydighet i det norske samfunnet.⁴⁹

Diagram 1: Det totale antallet straffbare for forbrytelser 1935-1945. Folkedomstolsaker og pris- og rasjoneringsaker er utelatt.

Kilde: Norges offisielle statistikk (heretter NOS) X 38. Kriminalstatistikk 1939 og 1940; NOS X 166. Kriminalstatistikk 1945 og 1946

Antallet avslørte kriminelle handlinger lå på et jevnt nivå i perioden 1935 – 1939, med noe under 5000 saker i året. Etter invasjonen sank kriminaliteten markant, før det igjen begynte å stige etter at okkupasjonsmakten hadde etablert seg. Både Per Madsen og Guri Hjeltnes forklarer nedgangen med at samholdet i befolkningen gjorde seg gjeldende, og at det var få som utnyttet krigssituasjonen.⁵⁰ Det må imidlertid understrekes at det var et visst sammenbrudd i rettsvesenet, spesielt under det tyske felttoget i 1940, som naturlig nok påvirker antall oppklarte og straffede lovbrudd. Videre understreker Madsen at en stor del av

⁴⁸ Madsen 1987: 121

⁴⁹ Madsen 1987: 111

⁵⁰ Madsen 1987: 114; Hjeltnes 1986: 173

den mannlige befolkningen i alderen 20-50 år var mobilisert.⁵¹ Tradisjonelt var det menn i denne aldersgruppen som begikk flest lovbrudd. Fra 1941 og frem til årsskiftet 1943/1944 akselererte utviklingen, toppåret var 1943, før kriminaliteten igjen sank frem til 1945. I denne beregningen er ikke pris- og rasjoneringsbestemmelsene medregnet, ei heller folkedomstolsaker. Dersom en regner med disse vil det totale antallet dømte stige betraktelig. I den offisielle statistikken er overtredelser av pris- og rasjoneringsbestemmelsene utelatt for å kunne sammenligne med statistikk for årene da de krigsbetingede bestemmelsene ikke gjaldt.⁵² Det betyr ikke dermed at det ikke er med i den offisielle statistikken, det er skilt ut med egne tabeller. Totaltallene for 1940–1945 viser nesten 75000 straffbare forhold for pris- og rasjeringssaker.⁵³ Men kun en liten del av disse sakene ble pådømt i en rettssak. Langt over 45 000 ble straffet for overtredelser av pris- og rasjoneringsbestemmelsene mellom 1940 og 1945, enten ved vedtatt forelegg eller ved rettsavgjørelse.⁵⁴ Det ser dermed ut til at mange på en eller annen måte slapp unna straff. Fra 1943 skiller statistikken mellom de som ble straffet ved dom fra de som fikk forelegg. De domfelte utgjorde 16 prosent av de straffede på landsbasis fra 1943-1945.⁵⁵ Det må understrekes at de som ble funnet skyldige i rettssystemet ikke nødvendigvis ble idømt fengselsstraff, i flertallet av tilfellene ble de kun bøtelagt i likhet med de som ble ilagt forelegg.

⁵¹ Madsen 1987: 114

⁵² Madsen 1987: 112

⁵³ NOS X 166. Kriminalstatistikk 1945 og 1946

⁵⁴ NOS X 38. Kriminalstatistikk 1939 og 1940; NOS X 92. Kriminalstatistikk 1941 og 1942; NOS X 122. Kriminalstatistikk 1943 og 1944; NOS X 166. Kriminalstatistikk 1945 og 1946 .

Harald Espeli hevder at det er ukjent hvor mange pris- og rasjeringssaker det var. Tar en hensyn til mørketallene stemmer jo dette delvis da en ikke med sikkerhet kan vite omfanget av den faktiske kriminaliteten, men som vist har SSB tall på totalt antall oppdagede saker. (Espeli, Harald, Hans Eyvind Næss og Harald Rinde, *Våpendrager og veiviser. Advokatenes historie i Norge*. Oslo 2008:190)

⁵⁵ Det vil si 3080 personer og firmaer.

2 Bakgrunn: prisregulering og rasjonering

Da krigen brøt ut i Europa i 1939 var matforsyning et av de store spørsmålene for de norske myndighetene.⁵⁶ Den norske befolkningen var i stor grad avhengig av importerte matvarer og krigen endret forholdene i det internasjonale handelssystemet. For å sikre en mest rettferdig fordeling av varer ble det innført et eget rasjoneringsystem som tildelte den enkelte forbrukeren en viss mengde forbruksvarer ut i fra ulike kriterier, samt prisregulering som forbød ulovlig økning av priser og fortjeneste. Med innføringen av disse systemene oppsto det raskt et illegalt marked utenfor myndighetenes kontroll, i den forbindelse ble det opprettet en egen del av politiet for å håndheve pris- og rasjoneringsbestemmelsene. Dette kapitlet gir en oversikt over rasjoneringsystemet og prisreguleringen, samt opprettelsen av det store administrative apparatet og kontrollsystemet for sikring av landets forsyninger.

Prisregulering og rasjonering var ikke helt nytt for det norske statsapparatet og deler av befolkningen. Sommeren 1916, to år etter utbruddet av første verdenskrig, ble lokal prisregulering for mat, fôr og brensel innført.⁵⁷ Krigen og dens allianser påvirket forsyningssituasjon til Norge og fra 1917 av begynte vareknappheten for alvor å melde seg. Bøndene fikk tvangspålegg om å dyrke korn, men de var misfornøyde med maksimalprisene og holdt blant annet igjen poteter fra markedet.⁵⁸ Gjennom provisoriske anordninger gitt etter medhold av *Lov nr. 5 om foranstaltninger til å sikre og ordne landets forsyninger med livsfornødenheter og andre varer 14. mai 1917* ble det innført rasjonering på blant annet korn, mel, sukker og kaffe i 1918. Rasjoneringen var basert på et system av kort med kuponger.⁵⁹ Erfaringene fra første verdenskrig fikk konsekvenser for håndteringen av forsyningsproblemene som oppsto med utbruddet av den nye verdenskrigen i Europa.

2.1 Forsyningssituasjonen

I motsetning til under første verdenskrig ble forsyningsproblemet denne gangen angrepet før krigsutbruddet. I tiden rett forut for andre verdenskrig var Norge det landet i Europa som var mest avhengig av internasjonal handel, med høyeste andel av import per innbygger. Kun 43 prosent av kaloriforbruket ble dekket ved egen produksjon, og norske forbrukere var dermed

⁵⁶ Reidar Almås, *Frå bondesamfunn til bioindustri: 1920–2000*. Bd. 4 i *Norges landbrukshistorie*. Oslo 2002: 97

⁵⁷ Per Fuglum, *Norge i støpeskjeen: 1884-1920*. Bd. 12 i Knut Mykland (red.) *Norges Historie*. Oslo 1988: 501

⁵⁸ Øyvind Bjørnson "På klassekampens grunn: (1900-1920)". Bd. 2 i Edvard Bull, Arne Kokkvoll og Jakob Sverdrup *Arbeiderbevegelsens historie i Norge*. Oslo 1990:483-484; Berge Furre, *Norsk historie 1914-2000*.

Oslo 2000: 29

⁵⁹ Fuglum 1988: 501; Furre 2000: 29

svært avhengige av mattilførsel fra utlandet, spesielt brødkorn.⁶⁰ Den norske økonomien var også svært avhengig av inntekter knyttet til eksport. Avhengigheten av importen av livsviktige varer, samt eksportens betydning for økonomien, førte til store problemer i forsyningssituasjonen da krigen brøt ut og Norge ble okkupert. Gjennom den tyske okkupasjonen ble forbindelsen til de fleste av Norges utenlandske markeder brutt. Den norske utenrikshandelen under krigen sank til 20 prosent av sitt normalnivå. Fra å være en del av den atlantiske økonomien med USA og Storbritannia som tyngdepunkt, ble handelen innordnet det tyske riket og orientert mot selvberging.⁶¹

På grunn av Norges lave selvforsyningsgrad ble særlig behovet for å sikre forsyning av matvarer stort. Da det brygget opp til krig i 1939 ble det besluttet å opprette et eget krisedepartement, og i september samme år ble Forsyningsdepartementet opprettet.⁶² Daværende justisminister Trygve Lie ble utpekt som handels- og forsyningsminister i det nyopprettede departementet. Forsyningsdepartementet ledet fire direktorater: et for skipsfart, et for utenrikshandel, et for industriforsyning og et for proviantering og rasjonering. Sistnevnte direktorat var under ledelse av Nikolai Schei.⁶³ Direktoratet ekspanderte gradvis og sto de tre første krigsårene under Forsyningsdepartementet, inntil 1943 da departementet ble innordnet det nyopprettede Næringsdepartementet.⁶⁴ Selv om Schei fulgte regjeringen til Elverum i april dagene 1940, ble han sendt tilbake til Oslo av Trygve Lie for å opprettholde ansvaret for landets matforsyning. Schei ble dermed sittende som leder for Provianterings- og rasjoneringsdirektoratet under hele okkupasjonen.⁶⁵ I ettertid er arbeidet til Nikolai Schei regnet som en av årsakene til at matvareforsyningen ikke ble verre enn det som var tilfellet i Norge. Schei og andre i Forsyningsdepartementet oppgav ofte fiktive tall overfor de tyske myndighetene når de sentrale forhandlingene om matvaresituasjonen pågikk. Dette var for å gi inntrykk av større varemangel enn det egentlig var, og dermed sikre landet mot tyske inngrep og større vareforsyninger til Tyskland. Det antas imidlertid at tyskerne visste om dette, men allikevel lot Schei og departementet arbeide relativt fritt, sett bort ifra det konstante presset okkupasjonsmyndighetene utgjorde.⁶⁶ De tyske okkupasjonsmyndighetene ble eksempelvis rasende da det i 1941 ble innveid nesten 100 000 tonn mindre korn enn forventet.

⁶⁰ Karl Brandt, *Management of Agriculture and Food in the German-occupied and other Areas of Fortress Europe*. Stanford 1953: 322; Hjeltnes 1986: 45

⁶¹ Fritz Hodne og Ola Honningdal Grytten, *Norsk økonomi i det 20. århundre*. Bergen 2002: 165

⁶² Ole Kolsrud, *En splintret stat. Regjeringskontorene 1940-1945*. Oslo 2004: 179

⁶³ Kolsrud 2004: 179; Ringdal 1987: 127

⁶⁴ Kolsrud 2004: 182; Ringdal 1987: 128

⁶⁵ Ringdal 1987: 128

⁶⁶ Ringdal 1987: 128, 131, 132,

På ett tidspunkt truet Rikskommisariatet med å skyte vilkårlige kornprodusenter for å sette en skrekk i bøndene.⁶⁷

Kommunale og fylkesvise forsyningsnemnder skulle sørge for at Forsyningsdepartementets vedtak for å organisere landets forsyninger av matvarer og andre forbruksvarer ble gjennomført i de enkelte kommunene.⁶⁸ I Trondheim ble det eksempelvis opprettet en kommunal forsyningsnemnd med varaordfører John Aae som formann i august 1939. Samme høst ble det innført rasjonering på visse varegrupper som sukker og kaffe, og senere ble også mel, smør, margarin, bensin, olje og andre varer rasjonert fra sentralt hold. Etter invasjonen kom den nyopprettede Sentralkomiteen for Trondheim og Sør-Trøndelag⁶⁹ med pålegg om strengere rasjoneringsbestemmelser i regionen enn det som var normen andre steder i Norge, og var med det tidlig ute med rasjoneringen. Befolkningen ble underlagt de sentrale forordningene og forskriftene gitt av Forsyningsdepartementet etter at det tyske felttoget i Norge var over.⁷⁰

Prisregulering ble innført høsten 1939 gjennom *Provisorisk anordning om prisregulering m.v.* 22. september 1939. Det var Trustkontrollkontoret i Sosialdepartementet som hadde fått fullmakter til å regulere priser, samt hindre urimelige fortjenester og overflødig mellomhandel.⁷¹ Disse fullmaktene ble fra krigsutbruddet av overført til Justisdepartementet, og allerede sommeren 1940 falt de første domsavgjørelsene i prissaker. Disse var relativt strenge i allmennpreventiv hensikt.⁷² 26. september 1940 ble de nye fullmaktene i helhet overført til Prisdirektoratet. Trustkontrollkontoret hadde samme måned blitt løsrevet fra Sosialdepartementet og omdannet til et eget prisdirektorat. Prisdirektoratet, under ledelse av Wilhelm Thagaard, anså det som viktig å få stabilisert prisnivået i hele det norske samfunnet, samt å få kontroll og oversikt over varemengden. Særlig viktig var arbeidet for å motvirke svarte markeder og høye priser, som ofte oppstår når kjøpekraften er større enn varetilgangen.⁷³

Hovedprinsippet i den tyske landbrukspolitikken i Norge var å øke matproduksjonen gjennom å øke jordbruksarealet, endre sammensetningen av produksjonen og forbedre

⁶⁷ Almås 2002: 107-108

⁶⁸ Ringdal 1987: 128

⁶⁹ Administrasjonsrådet ble opprettet 15. april 1940 i Oslo og fungerte som en slags sentraladministrasjon i de okkuperte områdene. Trondheim og Sør-Trøndelag var isolert fra Østlandet, og valgte derfor en lokal løsning, uavhengig av det som hendte i Oslo. 16. april ble Sentralkomiteen for Trondheim og Sør-Trøndelag opprettet og virket til senhøsten samme år. (Kirkhusmo 1997: 249-251)

⁷⁰ Kirkhusmo 1997: 249, 270

⁷¹ Ringdal 1987: 128

⁷² Norsk Retstidende 1940: 528-533; Jens Chr. Hauge og Sigurd Lorentzen, *Prisregulering og prishåndhevelse*. Oslo 1941: 180

⁷³ Ringdal 1987: 128-129

produksjonsmetodene. Dette skulle oppnås ved en moderat prisøkning og ved å gi landbruksarbeidere og bønder en bedre økonomisk utvikling enn andre.⁷⁴ Videre hadde den tyske økonomiske politikken som hovedmål å erverve norske produkter til minst mulig omkostninger for Tyskland. Tyskerne handlet både på statlig og privat plan i Norge. For de norske myndighetene ble det dermed viktig å begrense tyskernes hamstring til egen familie, for heller å sikre forsyninger til egne innbyggere. For tyske okkupasjonsmyndigheter var det viktig å sikre forsyninger til eget bruk men også å bevare Norges yteevne på lang sikt. De tyske okkupasjonsmyndighetene rekvirerte deler av den norske produksjonen til å forsyne okkupasjonsstyrkene. Soldater i Wehrmacht brydde seg ikke alltid om pris- og rasjoneringsbestemmelsene og opptrådte ikke sjeldent som både leverandører og kunder i svarhandelen. Bønder og folk i næringslivet på sin side ønsket å selge det de ville til markedspris til de som kunne betale for seg.⁷⁵

Pris- og rasjoneringsbestemmelsene var ikke noe nytt som en følge av den tyske okkupasjonen. Planleggingen tok til i tiden før invasjonen av norske embedsmenn og ble utformet etter erfaringer gjort under første verdenskrig. At det var de samme lederne for både Prisdirektoratet og Provianterings- og rasjoneringsdirektoratet under deler av okkupasjonen understreker dette. Med okkupasjonen fikk de imidlertid andre forhold å arbeide under og måtte blant annet samarbeide med NS-regjeringen, hvis statsråder i de ulike departementene skrev under og vedtok forordningene og forskriftene som angikk pris- og rasjoning. Det overordnede ansvaret for administreringen og gjennomføringen av reguleringene lå under Forsyningsdepartementet. Okkupasjonsmyndighetene la stor vekt på at departementet skulle ha en forsvarlig faglig ledelse, og den nye sjefen for departementet, Øystein Ravner, ble hentet utenfor medlemsmassen til NS.⁷⁶ Okkupasjonsmakten hadde i prinsippet kontroll over pris- og rasjoneringsbestemmelsene, reguleringene ble allikevel igangsatt og i stor grad administrert av norske embedsmenn.⁷⁷

2.2 Rasjoningssamfunnet

Det var flere måter å imøtekomme endringene i vareforsyningen og den økte etterspørselen etter forbruksvarer på, prisregulering og rasjoning var de vanligste tiltakene i de fleste europeiske land. Som vist ovenfor ble også dette benyttet i Norge. Rasjoning innebærer

⁷⁴ Almås 2002: 105

⁷⁵ Ringdal 1987: 130

⁷⁶ Kolsrud 2004: 179

⁷⁷ Tore Jørgen Hanisch, Espen Søylen og Gunhild Ecklund, *Norsk økonomisk politikk i det 20. Århundre*. Kristiansand 1999: 138

flere metoder for kontroll av varer basert på ulike prinsipper. Hvor vellykket rasjoneringen blir, avhenger av hvordan samfunnet det innføres i er.

Da tyskerne invaderte Norge 9. april 1940 var kun matmel, sukker og kaffe rasjonert sentralt av Provianterings- og rasjoneringsdirektoratet. Matsituasjonen ble raskt dårligere fra våren 1940 og frem til høsten 1942, dette resulterte i at stadig flere varer forsvant fra markedet og ble innordnet i rasjoneringsystemet. Guri Hjeltnes deler matsituasjonen i Norge under okkupasjonsårene inn i to perioder, de første to og et halvt årene frem mot full rasjonerings, og derfra og frem til frigjøringen.⁷⁸ Rasjoneringen omfattet det første året importerte matvarer, samt brød, fett, sukker, kakao, sirup og kaffeerstatning. I 1941 ble alt av kjøtt og flesk, egg, melk og melkeprodukter innordnet i rasjoneringsystemet. I løpet av sommeren 1942 ble rasjoneringen utvidet til å gjelde grønnsaker og poteter, selv om disse varene så å si allerede hadde forsvunnet fra markedet.⁷⁹ Etter som krigen strakk ut, ble altså stadig flere varesorter innordnet i rasjoneringsystemet, samtidig som rasjonene for en del varer ble kraftig redusert og kvaliteten på produktene dårligere. I de verste tilfellene var det kun erstatningsvarer å få tak i. Fra høsten 1942 var så godt som alle matvarer rasjonert, den siste matvaren som ble regulert sentralt var fisk, som i november 1943 ble rasjonert etter fastkundeprinsippet.⁸⁰ Men i de fleste kommuner i Trøndelag ble fisk rasjonert først i 1944. Dette understreker at det fantes regionale variasjoner i forsyningssituasjonen og dermed ernæringsmessige avvik da tilgangen til enkelte varer, spesielt matvarer, varierte.⁸¹

2.2.1 Rasjoneringsystemet

Forsyningssituasjonen nødvendiggjorde et organisert og detaljert system for regulering og rasjonerings av varer. To hovedsystemer ble iverksatt: rasjoneringskort og et fastkundeprinsipp.⁸² I privathusholdninger ble alle forbrukere tildelt rasjoneringskort samt et startlager, og de fikk senere tildelt varer for innkjøp kun mot innlevering av rasjoneringsmerker. Uten kortene var en hjelpeløs til å skaffe seg varer og tjenester på lovlig vis, i alle former for ervervelse av varer og tjenester måtte kortene benyttes. Institusjonshusholdninger som for eksempel sykehus, ble gitt rasjoner fra forsyningsnemndene. Sykehusene klippet merker av kortene etter antall innleggelsesdager.⁸³ Rasjonene var ikke like for alle. Spedbarn, syke, gravide og kroppsarbeidere ble spesielt godt

⁷⁸ Hjeltnes 1986: 100

⁷⁹ Hjeltnes 1986: 100-101

⁸⁰ Hjeltnes 1986: 109

⁸¹ Kirkhusmo 2005: 331

⁸² Hjeltnes 1986: 101

⁸³ Hjeltnes 1986: 108

ivaretatt i tildelingen av rasjoner. Inndelingen av forbrukerne etter alder og kjønn ble etter hvert mer og mer spesifisert. Ved visse utleveringer kunne det være opptil 27-30 ulike forbrukergrupper.⁸⁴

For kolonialvarer og tekstilvarer ble det benyttet kortrasjonering. Varene hadde en viss holdbarhet og myndighetene hadde oversikt over varetilgangen over en lengre tid. Denne kortrasjoneringen ble supplert med et kvotesystem hos kjøpmannen for varer det var dårlig tilgang til, eksempelvis smør og margarin. Noen varer var det så knapp tilgang til at rasjoner ble utdelt med lange mellomrom. Varen ble da bestilt i en forretning som klippet merket av rasjoneringskortet og samtidig satte sitt stempel på et annet merke. Forretningen ble så tildelt varer mot merker de hadde klipt ved bestillingen. For kontroll av salget ved henting klippet forretningen merket det hadde stemplet ved bestillingen av varen.⁸⁵

For lettbederverlige varer og varer som var problematisk å beregne tilgangen til, eksempelvis landbruksvarer som melk, egg, grønnsaker og fisk, kunne ikke kortsystemet brukes. Folk måtte registrere seg som fastkunde i forretningen de ønsket å handle i, dette for å sikre en skikkelig fordeling av disse varene. Varene ble deretter fordelt på forretningene etter antall registrerte kunder. Rasjonen var heller ikke fastsatt, men utdelt i runder ettersom tilgangen til varer varierte. Utdelingen ble enten registrert på liste eller klippet på et spesielt merke. Dette systemet gjorde at det var viktig å ha et godt forhold til kjøpmannen sin, noe som i praksis ikke var like lett for alle.⁸⁶ Ved flere tilfeller prioriterte kjøpmannen av ulike grunner sine faste kunder da leveransene kom, det lønnet seg med andre ord å være en god kunde og ha personlige relasjoner til kjøpmannen.

Det var ikke bare matvarer som ble regulert. Rasjoneringen gjaldt også andre forbruksgjenstander som klær, tekstiler, bensin og brenselstoff osv. For noen ble mangelen på klær og sko kanskje et like stort problem som mangelen på matvarer.⁸⁷ Entrepriser, anleggsvirksomhet og andre former for næringsvirksomhet ble regulert og kontrollert gjennom prisforskrifter.⁸⁸ I hovedsak ble alle deler ved forretningslivet underlagt regulering og kontroll, alt fra produksjon til salg. Prisreguleringen var en viktig del av arbeidet med å sikre alle de nødvendige varene, ved blant annet å kontrollere at prisene på ettertraktede varer ikke steg til værs og ble utilgjengelig for deler av befolkningen.

⁸⁴ Hjeltnes 1986: 104-105

⁸⁵ Hjeltnes 1986: 104

⁸⁶ Hjeltnes 1986: 108

⁸⁷ Kirkhusmo 1997: 272

⁸⁸ Ringdal 1987: 127

Mot slutten av krigen innebar tilstanden for over halvparten av den norske befolkningen at deres levemåte og matinntak var vesentlig berørt av rasjoneringen og dens knappe rammer.⁸⁹ Den norske normalforbrukeren fikk da rundt 1500 kalorier per dag, noe som hadde holdt seg relativt stabilt gjennom hele okkupasjonen.⁹⁰ Riktignok kunne varemangel begrense kaloriinntaket, selv om den enkelte gjennom rasjoneringsystemet var tildelt en viss mengde kalorier var det ikke gitt at de var å få tak i. De over 300 000 tyske soldatene i Norge utgjorde dessuten et betydelig tillegg i antallet personer som skulle ha mat, klær, bolig og varme. Både tyske sivile i Norge og soldatene i Wehrmacht hadde et høyere kaloriinntak enn størsteparten av den norske sivilbefolkningen.⁹¹ Befolkningen i Norge økte med rundt 17 prosent på det meste under okkupasjonen.⁹² Samlet utgjorde disse faktorene en betydelig økning i behovet og dermed etterspørselen etter blant annet kost, losji og klær.

2.2.2 Nye markeder

Rasjoneringssystemets organisering innebar at mengden tildelte varer og at tilgangen på de fleste av disse varene varierte til enhver tid, noe som gjør det vanskelig å få en generell oppfatning om rasjonene var tilstrekkelige eller om det var behov for å utvide sitt forbruk ved for eksempel svarthandel.⁹³ Ved siden av den lovmessige, kontrollerte handelen oppsto det gråsoner med ulike markeder, både lovlige og ulovlige. I tillegg til det rasjonerte, offentlige markedet utviklet det seg en omfangsrik bytteøkonomi, hvor varer ble byttet mellom slekt, venner, naboer og fremmede til rimelige priser. Bytting utgjorde en viktig uregulert komponent i det strengt regulerte samfunnet.⁹⁴ Fordelingen av varer skjedde altså gjennom en blanding av priskontroll, rasjonering ved fysisk kvantitet, men også gjennom ukontrollert byttehandel, samt svart- og snikhandel. Det vokste frem svartebørser med solide overpriser, samt en rekke varianter og mellomformer av disse nevnte systemene. Tilgangen til svarte markeder og muligheten til å supplere forbruket var avhengig av både inntekt og lokalitet. Det var bedre tilgang på mat i distriktene og jordbruksområder.

Trøndelag var et av de fremste landbruksdistriktene i Norge. Den eneste store byen i regionen, Trondheim, var på mange måter bedre stilt ernæringsmessig enn Oslo, og særlig Bergen, som både manglet nærhet til jordbruksområder og som var innestengt gjennom

⁸⁹ Alan Milward, *War, Economy and Society 1939-1945*. Berkeley 1977: 288; Ringdal 1987: 131

⁹⁰ Klemann og Kudryashov 2012: 380

⁹¹ Ringdal 1987: 131; Milward 1977: 288

⁹² Ringdal 1987: 131; Hjeltnes 1986: 48

⁹³ Johnny Wijk, "Svarta börsen i Sverige under andra världskriget". I Hannu Takala og Henrik Tham (red.), *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig*. Oslo 1987: 263

⁹⁴ Hjeltnes 1986: 147

militære restriksjoner. Trondheim var omgitt av jordbruksbygder, og mange av innbyggerne var innflyttere fra bygdene, hvor de kunne ha et nettverk av slektninger og venner.⁹⁵

I tillegg til begrensede handelsmuligheter lå landbrukets offentlige registrerte avlinger under 12 prosent lavere enn i normalår i alle krigsårene, noe som forårsaket ytterligere varemangel på det lovlige markedet.⁹⁶ Som et ledd i forsøket på å detaljregulere omsetningen ble bønder og andre produsenter utsatt for tvangspålegg, leveringsplikt og andre uvante forpliktelser. Bøndene oppga i mange tilfeller for lite av sin produksjon, betydelige mengder ble unndratt registrering og hemmeligholdt.⁹⁷ Melkebøndene var for eksempel pålagt å levere all melk til et meieri utover det som trengtes til egen husholdning og nødvendig oppdrett. Kun ved tillatelse fra forsyningsnemnda kunne melk utgis til forbrukerne, og da bare etter fastsatt rasjon.⁹⁸ Melkeytingen falt med 20 prosent per ku i løpet av okkupasjonsårene og en drastisk reduksjon i bruken av kraftfôr førte til et fall i kjøttproduksjonen. Produksjonen av gris falt med 80 prosent, og storfekjøtt med 65 prosent.⁹⁹ Det var altså et åpenbart gap mellom produksjon og innleverte landbruksvarer, og all nedgangen kan ikke ha skyldtes manglende tilgang til gjødsel og kraftfôr. Produksjonen som ble holdt utenfor det offentlige kontrollsystemet bidro til at store deler av befolkningen hadde tilgang til matvarer utenom det offentlige markedet. Med en tredjedel av befolkningen beskjeftiget i primærnæringene er det nærliggende å anta at titusener av slektninger, naboer og bekjente ble en del av den uformelle matforsyningen.¹⁰⁰ Spørsmålet er hvorvidt dette gjelder såkalte vennetjenester i mindre skala eller om det også var bevisst produksjon for svarte markeder.

De mange ulike markedene var på mange måter en konsekvens av at rasjoneringen ikke tildelte og sikret folk tilstrekkelig med varer, og de ukontrollerte markedene sørget da for at de som hadde råd og mulighet til det kunne supplere rasjonene sine. Hvorvidt svarthandel og bytting endret forholdene mellom folk og økte forskjellen mellom de som ikke hadde så mye fra før, og de som hadde både varer og penger fra før er usikkert.¹⁰¹ Det antas at jo mindre den offisielle rasjonen var, dess viktigere og mer utbredt var svarthandel. Det er vel kjent at det verken var befolkningen på landet, eller de rike som måtte legge om kostholdet. Det var i første rekke bybefolkningen, spesielt de mindre velstående, som måtte betale

⁹⁵ Kirkhusmo 2005: 331

⁹⁶ Hodne og Grytten 2002: 168

⁹⁷ Hjeltnes 1986: 152; Hodne og Grytten 2002: 169

⁹⁸ Hjeltnes 1986: 118

⁹⁹ Almås 2002: 106

¹⁰⁰ Hjeltnes 1986: 156; Almås 2002: 101

¹⁰¹ Hjeltnes 1986: 147

prisen.¹⁰² Dette var fordi de i mange tilfeller ikke hadde råd til å betale for varer til høyere priser på svarte markeder. Norge besto av få store bysamfunn. Jordbruk, skogbruk og fiske spilte en hovedrolle i den norske økonomien, og sysselsatte som nevnt en tredjedel av den yrkesaktive befolkningen. Småbruket var typisk for denne perioden i Norge, noe som fikk stor betydning for krigshverdagen, spesielt for utviklingen av den uformelle og uregulerte økonomien i form av svarthandel. Når det på landbrukssiden fantes over 300 000 selvstendige produksjonsheter ble det selv med en hard rasjonering vanskelig å administrere levnetsmidlene, til dette arbeidet krevdes det et stort og effektivt kontrollapparat.¹⁰³

2.3 Pris- og rasjoneringspolitiet

Jo mer omfattende rasjoneringssystemet var, dess mer avgjørende ble det med et velfungerende kontrollapparat. Hele høsten 1940 hadde priskontroll blitt utført av det tradisjonelle politiet, men det ble etter hvert stadig mer innlysende for myndighetene at arbeidet måtte effektiviseres.¹⁰⁴ Med *Forordning om håndhevelsen av prislovgivningen* fra desember 1940 ble det opprettet et særskilt prispoliti.¹⁰⁵ I overkant av et år etter dette ble det med *Forordning om håndhevelsen av rasjonerings- og forsyningsbestemmelsene* fra januar 1942 i tillegg opprettet et særskilt rasjoneringspoliti.¹⁰⁶ Frem til høsten/vinteren 1941/42 var det kriminalpolitiet som hadde drevet kontroll av rasjoneringsbestemmelsene.¹⁰⁷

Hele politietaten ble omorganisert og nazifisert i 1941. Landet ble da inndelt i 37 prispolitidistrikter, hvert distrikt var under ledelse av en prispolitifullmektig. Prispolitifullmektigen hadde en rekke tjenestemenn under seg, til å begynne med 150 mann på landsbasis. I løpet av de neste to årene ble tallet på tjenestemenn fordoblet. Videre ble Norge delt opp i seks politipresidier, i hvert presidium hadde en politiinspektør hovedansvar for prissaker og senere rasjoneringsaker, disse var prispolitifullmektigenes overordnede.¹⁰⁸ Pris- og rasjoneringspolitiet var formelt en del av ordenspolitiet, som var ledet av Egil Olbjørn. Sentralt i Politidepartementet, satt en avdelingssjef som i hovedsak hadde faglig hovedansvar for hele etaten. Pris- og rasjoneringsinspektøren fikk den saklige ledelsen av kontrollen og straffesakene. Pris- og rasjoneringspolitifullmektigene i de enkelte politidistriktene var praktisk talt i daglig kontakt gjennom konferanser, korrespondanser og

¹⁰² Klemann og Kudryashov 2012: 378-379; Almås 2002: 108

¹⁰³ Hjeltnes 1986: 44

¹⁰⁴ Ringdal 1987: 133-134

¹⁰⁵ *Forordning om håndhevelsen av prislovgivningen* 12. desember 1940 § 1

¹⁰⁶ *Forordning om håndhevelsen av rasjonerings- og forsyningsbestemmelsene* 28. januar 1942 § 1

¹⁰⁷ Ringdal 1987: 133, 139

¹⁰⁸ Ringdal 1987: 69, 133

telefoner med Provisjons- og rasjoneringsdirektoratet og Prisdirektoratet. Det var i disse to direktoratene at pris- og rasjoneringspolitikken hovedsakelig ble fastsatt, ikke fra Politidepartementet.¹⁰⁹

Pris- og rasjoneringspolitiet hadde altså en todelt oppgave: de skulle drive priskontroll og overvåke at rasjoneringsforskriftene ble overholdt. Pris- og rasjoneringskontrollen ble utført av politiet i byene og av reisende kontrollører i landdistriktene. Disse kontrollørene tok seg også av særlig omfattende saker og var først og fremst ikke politifolk, men folk som var konstruksjonskyndige, trelastkyndige eller regnskapskyndige. I Nord-Norge ble det eksempelvis ansatt egne kontrollører for kontroll av fiskebransjen.¹¹⁰ Pris- og rasjoneringspolitiet kontrollerte blant annet småprodusentene og detaljhandlere. Forsyningsdepartementet hadde også egne kontrollører som holdt oppsyn med industrielle bedrifter og engroshandel. De lokale forsyningsnemndene drev også med kontroll av pris- og rasjoneringsbestemmelsene og hørte inn under Forsyningsdepartementet, samtidig som de mottok veiledning fra politiet. Hvorvidt det var politiet eller de lokale nemndene som passet på at landbruksprodusentene etterkom sin leveringsplikt varierte.¹¹¹ I tillegg fikk det tradisjonelle politiet også økte oppgaver som en følge av pris- og rasjoneringsbestemmelsene, eksempelvis etterforskning av de mange anmeldte tyveriene av blant annet rasjoneringskort eller andre etterlengtede varer.¹¹²

Ved opprettelsen av prispolitiet ble det også opprettet særskilte prisretter for behandling av brudd på prislovgivningen, og senere også rasjoneringslovgivningen. Egne avdelinger i herreds- og byrettene utgjorde den første instansen av rettergangen og i fylker og domssogn trådte egne prisdommere i virksomhet. I Oslo ble det opprettet en særskilt prislagsmannsrett som gjaldt for hele landet og som utgjorde annen instans.¹¹³ Svært mange saker ble avgjort før de kom i retten ved at lovbrysteren godtok et utskrevet forelegg fra pris- og senere rasjoneringspolitiet.¹¹⁴ Det fantes også tilfeller der den skyldige fikk en advarsel, men hvor vanlig dette var er noe usikkert.¹¹⁵ Dersom den antatt skyldige ikke vedtok forelegget ble saken ført videre til rettssystemet. Først kom den opp i de nyopprettede prisrettene, deretter kunne den dømte anke sin sak for prislagsmannsretten, anker kunne imidlertid bli forkastet. Videre åpnet § 9 i *Forordning om håndhevelsen av prisbestemmelsene*

¹⁰⁹ Ringdal 1987: 133-134

¹¹⁰ Ringdal 1987: 136, 139

¹¹¹ Ringdal 1987: 134

¹¹² Ringdal 1987: 127

¹¹³ *Forordning om håndhevelsen av prislovgivningen 12. desember 1940* §§1, 11, 13; Ringdal 1987: 134

¹¹⁴ Ringdal 1987: 134; Hauge og Lorentzen 1941: 184

¹¹⁵ SA, Trondheim Politikammer, boks 29A. 1, sak U18

for at politiinspektøren kunne oppheve et vedtatt forelegg og innbringe saken for retten.¹¹⁶ Dette gjaldt også for rasjoneringsaker.¹¹⁷ Hvor vanlig dette var er usikkert. Lagmannsrettens avgjørelse kunne videre ankes til Høyesterett av tiltalte, men kun når vedkommende i ankesak var dømt til ubetinget fengselsstraff eller ubetinget tap av retten til å drive ervervsvirksomhet for over tre måneder, eller ubetinget bøtestraff på minst 100 000 kroner.¹¹⁸

Pris- og rasjoneringspolitiet var til en viss grad en egen organisasjon på siden av det øvrige politiapparatet. De hadde egne kontorer utenfor de ordinære politikamrene og rekrutteringen avvek delvis fra det til det tradisjonelle politiet. I 1942 ble det foretatt et overslag over den politiske tilknytningen blant de ansatte i pris- og rasjoneringspolitiet. 51 konstabler av over 250 ansatte var medlemmer av NS. Ringdal hevdet at fra sentralt hold ble pris- og rasjoneringspolitiet ansett som en politisk mindre viktig del av politietaten, de ansatte ble sett på som eksperter som utførte et arbeid som både tyskerne og nordmenn var tjent med.¹¹⁹

¹¹⁶ Forordning om håndhevelsen av prisbestemmelsene 28. januar 1942 §9

¹¹⁷ Forordning om håndhevelsen av rasjonerings- og forsyningsbestemmelsene 28. januar 1942 § 10

¹¹⁸ Forordning om håndhevelsen av prisbestemmelsene 28. januar 1942 §19. Paragrafen ble også anvendt i rasjoneringsaker

¹¹⁹ Ringdal 1987: 136

3 Svarthandelens omfang

De enkelte innbyggernes opplevelse av okkupasjonen var vidt forskjellig, men én erfaring var stort sett delt av de fleste, nemlig konsekvensene av de strenge pris- og rasjoneringsbestemmelsene og begrensningene det hadde på forbruket og dagliglivet. For noen ble svarthandel en måte å skaffe seg varer og tjenester som var vanskelig å få tak i på lovlig vis. Men hvor omfattende var overtredelsene på pris- og rasjoneringsbestemmelsene? Dette er et spørsmål det er vanskelig å komme frem til et riktig svar på, da det dreier seg om virksomhet som var avhengig av at aktørene ikke ble avslørt. Mørketallene kan være store, og langt fra alle overtredelser ble anmeldt til politiet. Johnny Wijk bemerker at ”Hur den faktiska brottsutvecklingen såg ut ligger utanför de statistiska möjligheterna att mäta”.¹²⁰ Men som nevnt kan antallet som ble avslørt og dømt for brudd på pris- og rasjoneringslovgivningen gi en antydning på omfanget av svarthandelen. Med utgangspunkt i domsprotokollene til Trondheim og Utrøndelag pris- og rasjoneringspoliti har jeg telt meg frem til antallet dømte for overtredelser av pris- og rasjoneringsbestemmelsene. Før resultatet blir presentert vil jeg legge frem lovgivningen. Videre blir forholdet mellom prisovertrædelser og rasjoneringsovertrædelser presentert, før jeg deretter søker å svare på om det var forskjell på kriminaliteten i by og bygd. Avslutningsvis presenteres hvilken straff befolkningen risikerte ved å bryte pris- og rasjoneringsbestemmelsene.

3.1 Dømte for brudd på pris- og rasjoneringslovgivningen

Undersøkelsen av omfanget av overtredelsene på pris- og rasjoneringsbestemmelsene krever først en kort gjennomgang lovgivningen. Pris- og rasjoneringsbestemmelsene utgjorde et svært omfattende regelverk, og bestod både av nasjonale, regionale og kommunale bestemmelser og forskrifter. Av den grunn var overtredelsene av dem av en svært mangfoldig og sammensatt karakter. Noen tilfeller, spesielt prislovgivningen, er imidlertid ganske like og har en del fellestrekk, men allerede da bestemmelsene ble gitt var det innforstått blant ansatte i prisdirektoratet og prispolitiet at overtredelsene vanskelig lot seg ”ordne i grupper av betydning for straffeutmålingen”.¹²¹

Bestemmelser om prisregulering ble iverksatt allerede høsten 1939, det samme gjaldt fullmakter i forbindelse med rasjoneringen og noen varer ble som nevnt i kapittel to også

¹²⁰ Wijk 1992: 105

¹²¹ Hauge og Lorentzen 1941: 181. Jens Chr. Hauge var ansatt i prispolitiet i Oslo, mens Lorentzen arbeidet i Prisdirektoratet da boken ble skrevet.

rasjonerte høsten 1939. I løpet av krigsårene kom utallige nye forordninger og anordninger i forbindelse med pris- og rasjoneringsbestemmelsene, da ofte med tilføyelser og ytterligere innskrenkninger, samt åpning for strengere straffer. Blant de overordnede bestemmelsene regnes *Anordning om prisregulering* og *Forordning om håndhevelse av prisbestemmelsene*. Sistnevnte forordning ble opphevet med *Forordning om håndhevelsen av prisbestemmelsene*. Videre fikk *Forordning om straff og inndragning ved prisovertridelser* og *Forordning om straff for svart- og snikhandel* særlig betydning. Pris- og rasjoneringsforskriftene som ble gitt under den tyske okkupasjonen og som fremdeles gjaldt da okkupasjonen opphørte 8. mai 1945, ble også gjeldende etter frigjøringen. Noen bestemmelser falt bort, dette gjaldt blant annet forordningen om straff for svart- og snikhandel.¹²² Videre ble straffen for overtridelser inntil videre fastsatt etter bestemmelsene i lov nr. 5 av 14. mai 1917, slik paragrafen lød etter endringen gjort gjennom samme anordning.¹²³ Rasjoneringen fortsatte med andre ord etter okkupasjonen, men strafferammene ble endret.

I den grad det faktisk kan generaliseres gjaldt brudd på prisbestemmelsene salg av varer, og utført arbeid eller annen tjenesteyting til høyere pris enn det som var fastsatt av Prisdirektoratet. Overtridelser av rasjoneringsbestemmelsene gjaldt ulovlig salg og anskaffelse av rasjonerte varer eller rasjoneringskort, både til fastsatte maksimalpriser, men også til priser langt over maksimalprisene. At det var illegalt betyr at salget forekom utenfor rasjoneringsystemet og dermed utenfor myndighetenes kontroll, som oftest vil det innebære at det ikke ble klippet rasjoneringsmerker ved salget. Landbruksprodusenters brudd på sin leveringsplikt regnes også som rasjoneringsbrudd.

Som tidligere nevnt ble svært mange saker avgjort før de kom til retten, ved at den skyldige vedtok et utskrevet forelegg fra pris- og rasjoneringspolitiet. Dersom vedkommende nektet å vedta forelegget, kunne prispolitifullmektigen begjære saken behandlet av retten. Det vil dermed si at det ikke nødvendigvis var de mest alvorlige overtridelser som havnet i retten, eksempelvis de tilfellene hvor den skyldige forsettlig hadde overtrådt bestemmelsene for å sikre egen vinning og fortjeneste. I noen saker hevdet den skyldige at han eller hun ikke var klar over hvordan bestemmelsene skulle følges i praksis, og derfor ikke var skyldig, og av den grunn nektet å vedta forelegget. Kanskje var det flest saker av denne typen som havnet i retten, men det er mange og sammensatte grunner til at den anklagede ikke vedtok forelegget. Videre kunne den overordnede påtalemyndighet oppheve et vedtatt forelegg og innbringe

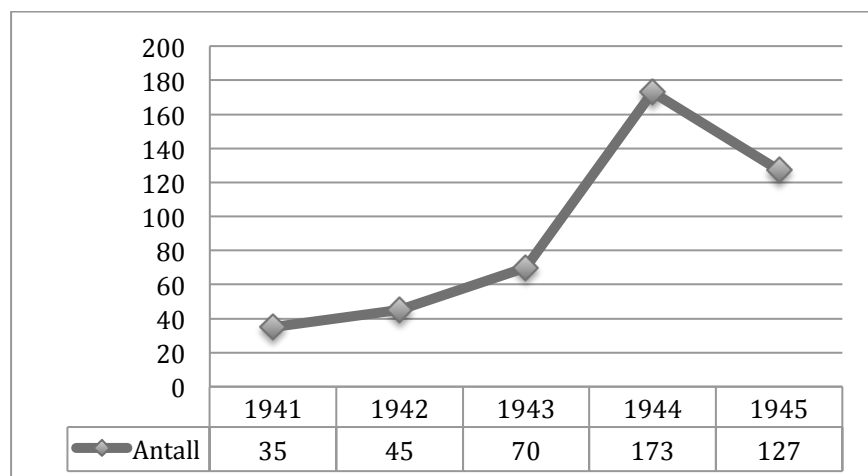
¹²² *Provisorisk anordning av 26. januar 1945 om okkupasjonslovgivningen vedrørende forsyning og rasjonerering av livsfornødenheter og andre varer* §§1 og 3

¹²³ *Provisorisk anordning av 26. januar 1945 om okkupasjonslovgivningen vedrørende forsyning og rasjonerering av livsfornødenheter og andre varer* §4

saken for retten. Dette var nok mest aktuelt for de mer alvorlige sakene, det er imidlertid ukjent hvor hyppig påtalemyndigheten benyttet seg av denne muligheten. Konsekvensen av denne praksisen betyr at det totale antallet overtredelser som ble oppdaget, og ikke minst forble uoppdaget, er mye høyere enn det som presenteres.

I domsprotokollene er det til sammen registrert 550 personer og firmaer som ble dømt i prisrettene i Trondheim og Uttrøndelag politidistrikt i perioden 1941–1945 for overtredelser av pris- og rasjoneringsbestemmelsene. Det er rimelig å anta at dette tallet er for lavt i forhold til hvor mange som faktisk ble dømt, spesielt til sammenligning med den offisielle statistikken for årene 1943-1945. Hver person er regnet med etter antallet ganger vedkommende har fått avsagt dom, men da kun en gang for hver dom uavhengig av hvor mange forseelser som var begått. Firmaer, utenom ett tilfelle, er også registrert ved person, det vil si at fem av de dømte med sikkerhet begikk overtredelsen i næringsvirksomhet. Personer som brøt pris- og rasjoneringsbestemmelsene i næringsvirksomhet ble straffet, samtidig som bedriften også fikk bot. Av de 550 registrerte dommene mangler 100 av disse dato for domsavsigelse og er dermed ikke med i beregningene av dømte per år. Det vil si at det er tatt utgangspunkt i 450 saker i fremstillingen av utviklingen og omfanget av brudd på pris- og rasjoneringsbestemmelsene. Det at rundt 18 prosent av sakene mangler dato for domsavsigelse har nødvendigvis noe å si for diagrammets egentlig oversikt, som da kan se annerledes ut dersom disse hadde vært med i beregningen. En stor del av disse sakene er mer eller mindre ført i kronologisk rekkefølge etter dato for domsavsigelse, det vil dermed si at det er har sterke indikasjoner på når disse dommene egentlig falt. Videre kan det ut ifra dato for siktelsen antas at saken ville bli berammet i nærmeste fremtid, dette var nok avhengig av sakens omfang og dermed også tid brukt til etterforskning. Undersøkelsen viser også at det varierte veldig hvor lang tid det tok fra siktelsen til saken ble tatt opp i rettssystemet, slik at det kan ikke fastslås med sikkerhet. Dermed er disse tilfellene utelatt fra diagram 2 som viser utvikling og omfang.

Diagram 2: Antall dømte per år for overtredelser av pris- og rasjoneringslovgivningen i Sør-Trøndelag 1941–1945.

Kilde: SA, Trondheim politikammer, boks 29.19 og 29.20, ”Domsprotokoll pris- og rasjoneringsaker 1941-1948, 1949-1950”

Diagram 2 viser at antall dømte i prisrettene i Sør-Trøndelag i de to første okkupasjonsårene var relativt stabilt, før det steg kraftig fra 1943 og frem mot toppåret 1944. Omfanget i 1945 oversteg det i 1943, til tross for at okkupasjonen opphørte 8. mai, fortsatte rasjneringen. Det er ingen markant forskjell i antall dømte mellom de to første årene da de fleste forskriftene og innskrenkingene ble innført. Den største økningen er altså mellom 1943 og 1944, da hadde det allerede vært full rasjnering i et år. Utviklingen i Sør-Trøndelag samsvarer med utviklingen av dømte for overtredelser av pris- og rasjoneringsbestemmelsene for resten av landet, med toppår i 1944. Det må bemerkes at det kunne ta lang tid fra overtredelsen ble begått til tiltaleslutning ble reist, og til at saken ble behandlet i prisretten. I noen tilfeller tok det eksempelvis langt over et år fra overtredelsen fant sted, til den skyldige fikk sin dom i prisretten, da dommeren prioriterte andre presserende saker og for å få kombinert flest mulig saker på samme reise.¹²⁴ Det finnes også eksempler på at saker angående manglende leveranser kunne ta lang tid å få behandlet i retten. Deriblant flere saker der manglende leveringer av avlinger og produksjon ikke ble pådømt før to år senere enn handlingen fant sted.¹²⁵ Det kan altså være forsinkelser fra lovbruddet fant sted, til saken ble pådømt. Frem til 1942 var det i de fleste tilfeller prisovertrædelser som er registrert i domsprotokollen, da forordningen om svarthandel ikke trådte i kraft før 1. februar 1942. Det finnes imidlertid tilfeller der vedkommende er blitt dømt for brudd på lov nr. 5 av 14. mai 1917, som ga tillatelse til å treffe bestemmelser som skulle sikre landets forsyninger. Frem til

¹²⁴ SA, Trondheim politikammer, boks 29.A 76, sak R58/44; boks 29A. 77, sak R121/44

¹²⁵ SA, Trondheim politikammer, boks 29.A 70, sak R62/43

opprettelsen av rasjoneringspolitiet var det kriminalpolitiet som etterforsket rasjonerings saker, derfor er ikke de fleste rasjonerings sakene før 1942 registrert i pris- og rasjonerings politiets domsprotokoll. Som en følge av de mange sakene hvor dato for domsavsigelse mangler er det blant annet rimelig å anta at flere ble dømt mellom 1942 og 1943, men at også noen av de utelatte sakene er fra tidsrommet før og etter dette. Alt i alt er antallet noe usikkert, og mest sannsynlig for lavt da det i tillegg mangler dømte i Trondheim sorenskriveri fra tiden før 1. april 1942, da Trondheim og Uttrøndelag begynte å føre felles domsprotokoll. Det er ikke urimelig å anta at det ble begått brudd på prislovgivningen, samt rasjoneringslovgivningen når den trådte i kraft, før denne felles protokollføringen.

I den offentlige kriminalstatistikken er det registrert et større antall straffede for brudd på pris- og rasjoneringsbestemmelsene fra 1943-1945 i Sør-Trøndelag enn det som kommer frem i domsprotokollene. Dette vil trolig gjelde for årene før også, men i den offisielle statistikken finnes det ikke tall på dette. Dessverre mangler domsprotokollene tall fra 1940, noe som mest sannsynlig skyldes organiseringen av politiet. Først sommeren 1941 fant omorganiseringen sted og opprettelsen av det særskilte prispolitiet og senere rasjoneringspolitiet. Omorganiseringen kan anses som en indikasjon på at overtredelser av pris- og rasjoneringsbestemmelsene var et stadig økende problem som myndighetene ønsket å bekjempe. Forskjellen fra den offisielle statistikken kan ha sammenheng med manglende registrering i protokollene, kanskje som en følge av politiets organisering og eller arbeidsmengde. Av den grunn vil resultatet delvis bære preg av å vise politiets aktivitetsgrad, og ikke det faktiske omfanget av svarhandelen.

På grunn av blant annet ufullstendige tall er det vanskelig å sette akkurat denne totalen som er presentert her i sammenheng med antall dømte i hele landet. Dette skyldes både nevnte problemer og ulike fremgangsmåter, men også at det ikke finnes en offisiell oversikt over det totale antallet dømte i landets pris- og lagmannsretter for hele perioden 1941–1945. I Norges Offisielle Statistikk er det som nevnt en oversikt over antall straffede, der de skiller mellom vedtatte bøter og domsavsigelse, for årene 1943-1945. Statistikken for årene 1940-1942 skiller derimot ikke mellom straffede ved dom og vedtatte forelegg. Derimot foreligger en oversikt over antall pådømte prisrettssaker og prislagmannsrettsaker for hele perioden. Men det kommer ikke frem av dette hvor mange personer som ble domfelte.

Pris- og rasjoneringspolitiet var selv klar over at mange slapp unna straff på grunn av deres problemer med å skaffe bevis.¹²⁶ Dette skaper vanskeligheter når det skal trekkes

¹²⁶ Ringdal 1987: 143

slutninger om svarthandelens omfang. Det er nok store mørketall og selv den registrerte kriminaliteten har svakheter som nettopp er diskutert. Den registrerte kriminaliteten og statistikken viser kun toppen av et isfjell. Derfor kan jeg med bakgrunn i antall dømte knapt si noe om svarthandelens utbredelse, i likhet med det Hannu Takala hevder.¹²⁷ Det jeg kan si noe mer sikkert om, er hvordan svarthandelen utviklet seg. Til tross for at det gjennomgående er registrert færre brudd på overtredelsene enn det som faktisk fant sted, er det likevel rimelig å anta at svarthandelen var mest omfattende i 1943 og 1944. Til tross for at diagrammet viser 1944 som toppår er det nærliggende å tro at mange av disse overtredelsene ble begått i 1943 på grunn av tidsforsinkelser i etterforsknings- og straffeprosessen. Men også her må det tas forbehold om blant annet politiets aktivitetsgrad. Opprettelsen av et særskilt pris- og rasjoneringspoliti har betydning for antall avslørte og registrerte overtredelser av pris- og rasjoneringsbestemmelsene. At det var færre oppdagede overtredelser før politiet ble opprettet er ikke overraskende. Men med bakgrunn i at den offentlige statistikken for overtredelser av pris- og rasjoneringsbestemmelsene i hele landet viser lignende kurve for omfangsutviklingen som i Sør-Trøndelag, samt det store antallet registrerte overtredelser for hele landet, er det naturlig å anta at svarthandelen utviklet seg fra å være en spredt komponent i samfunnet i begynnelsen av okkupasjonen, til å være en del av manges hverdagsliv rundt 1943/1944.

3.2 Fordeling mellom pris- og rasjoneringsaker

Det er interessant å se på forholdet mellom pris- og rasjoneringsaker. Arbeidet til priskonstabler var nokså forskjellig fra arbeidet til rasjoneringskonstabler. Rasjoneringspolitiet drev mye spaning, mens prispolitiet stort sett etterforsket anmeldte forhold fremfor tilfeldige kontroller av prisnivået i forretningene. Men både prispolitiet og rasjoneringspolitiet var i stor grad avhengig av informasjon og bistand fra publikum.¹²⁸ Ringdal hevdet at politiet først og fremst ønsket å straffe de som skodde seg på andre og tok blodpriser, altså brudd på prisbestemmelsene.¹²⁹ Det er forholdsvis lett å skjule høyere priser og fortjeneste enn det som er tillatt ved å registrere den lovlige prisen i fakturaer og regnskap, mens det egentlig ble betalt en høyere pris.¹³⁰ Det er nok dermed vanskeligere å bevise brudd på prisbestemmelsene. Etter en rask gjennomgang av noen av prissaksmappene kan det

¹²⁷ Takala 1987(a): 69

¹²⁸ Ringdal 1987: 147

¹²⁹ Ringdal 1987: 138, 140, 143

¹³⁰ Christensen 2003:132

fastslås at mange av sakene ble henlagt etter bevisets stilling. Det tilsier ikke at det straffbare forholdet ikke fant sted, kun at det manglet bevis for det.

I Trondheim Politikammers arkiv er det bevart flere enkeltsaker som ved første øyekast er definert som prissaker enn det er rasjoneringsaker. Det er dermed grunn til å anta at det var flest påstander om og anmeldelser av brudd på prisbestemmelsene. Det vil ikke dermed si at det var flest tilfeller av brudd på disse bestemmelsene. Det er naturlig å tro at det var enklere å anmelde personer som nektet salg av varer eller som solgte en vare til blodpris, når varen skulle vært solgt til en fastsatt pris, fremfor eksempelvis bonden som var behjelpelig med varer som ellers ikke var å få tak i. At kjøpmenn nektet å selge varer til enkelte kunder forekom, og Prisdirektoratet anså dette som en akseptabel praksis så lenge det ikke var i store proporsjoner.¹³¹ I praksis ble de faste kundene i mange tilfeller prioritert av kjøpmennene til tross for at det var på kanten av lovgivningen. En som fikk oppleve dette var en husmor som var innom en fruktbutikk i Strinda høsten 1941 for å kjøpe frukt. Til tross for at det helt klart var epler i butikken, både kunder før og etter henne hadde fått kjøpe, ble hun nektet å kjøpe epler. Kvinnen fant dette grundig urettferdig og meldte saken til politiet. Saken ble henlagt etter bevisets stilling.¹³² Det er derfor viktig å huske at selv om den enkelte fra det offentlige var lovet en bestemt mengde rasjoner, var det ikke nødvendigvis slik at disse var å få tak i. Av den grunn ble det nok ekstra viktig med personlige relasjoner, både til kjøpmannen, men også til familie og venner på bygda, for å få tak i varer både på lovlig og ulovlig vis.

Hva er så forskjellen på prissaker og rasjoneringsaker? Med prissaker regnes saker om overtredelse av forordninger om prisregulering.¹³³ Dette innebar i all hovedsak salg av varer eller tjenester til høyere pris enn de fastsatte maksimalprisene. Med rasjoneringsaker regnes saker hvis straff eller inndragning er gitt etter *Forordning om straff for svarthandel og snikhandel* eller andre rasjoneringsbestemmelser.¹³⁴ Rasjoneringsaker er noe mer sammensatt enn prissaker og kan blant annet ha vært salg av varer uten klipp av rasjoneringsmerker, eller at bøndene ikke oppfylte sin leveringsplikt. Det var også mulig å bryte både pris- og rasjoneringsbestemmelsene i samme handling. Når det gjelder kategoriseringen av prissaker og rasjoneringsaker er dette gjort på bakgrunn av domsslutningen og den overordnede lovbestemmelsen, i tillegg har jeg sett på hvilket direktorat den eventuelle mer spesifikke forskriften er hentet fra dersom det var nødvendig.

¹³¹ SA, Trondheim politikammer, boks 29A. 203, sak uten nummer.

¹³² SA, Trondheim politikammer, boks 29A. 6, sak R12

¹³³ *Forordning om håndhevelsen av prisbestemmelsene 28. januar 1942* §25

¹³⁴ *Forordning om håndhevelsen av rasjonerings- og forsyningsbestemmelsene 28. januar 1942* §18

Ved tvilstilfeller har jeg også benyttet meg av politiets egen kategorisering. Hver sak har sitt eget saksnummer som enten er merket med ”p” for prissak, ”r” for rasjonerings sak eller ”p&r” for pris og rasjonerings sak. Denne merkingen er dessverre ikke alltid konsekvent, og i noen tilfeller manglende. Kategoriseringen er dermed noe usikker da ikke alle domsslutninger er like utfyllende og grensen mellom pris- og rasjonerings saker kan være noe flytende. Personer som er dømt for brudd på både pris- og rasjoneringsbestemmelsene er regnet med under rasjonerings saker og ikke i prissaker.

Tabell 1: Antall dømte i prissaker og rasjonerings saker 1941–1945 i Sør-Trøndelag, samt dets andel av det totale antallet pris- og rasjonerings saker.

	Antall	Andel i %
Prissaker	179	32,55
Rasjonerings saker	268	48,73
Ikke kategoriserte saker	103	18,72
Totalt	550	100

Kilde: SA, Trondheim politikammer, boks 29.19 og 29.20 ”Domsprotokoll pris- og rasjonerings saker 1941-1948, 1949-1950”

Tabell 1 viser fordelingen mellom pris- og rasjonerings saker. Av tabellen kommer det frem at rundt halvparten av de dømte hadde begått brudd på rasjoneringsbestemmelsene. Rundt en tredjedel av de dømte hadde brutt prisbestemmelsene. Dette antallet er med sikkerhet for lavt, da saker der salg av varer uten klipp av rasjoneringskort til priser over de gitte maksimalprisene, altså brudd på både pris- og rasjoneringsbestemmelsene, er registrert som rasjonerings sak. I 103 tilfeller har det så å si vært umulig å kategorisere domsslutningen, men det er allikevel sterke indikasjoner på at minst 80 prosent av sakene hvor det er uklart hvorvidt det er pris eller rasjonerings saker det er snakk om, faktisk er rasjonerings saker. Usikkerheten gjelder først og fremst sakene der straffebestemmelsen viser til Justisdepartementets forordning av 28. januar 1942, uten videre henvisning til andre forskrifter. Justisdepartementet gav flere aktuelle forordninger denne dagen, hvorav en omhandler prisbestemmelser og en omhandler svart- og snikhandel. Til tross for dette er det grunn til å tro at det i de fleste tilfeller er brudd på forordningen om straff for svart- og snikhandel vedkommende er dømt for, da det i den ene domsprotokollen ikke er henvist til prisbestemmelsene overhodet. Det er da nærliggende å anta at denne protokollen kun gjelder rasjonerings saker, og at de 79 sakene i denne protokollen som jeg er usikker på, er brudd på rasjoneringsbestemmelsene. Forholdet mellom pris- og rasjonerings sakene vil dermed kanskje

være nokså likt det jeg har kommet frem til, dersom en tar disse metodiske problemene i betraktning

3.3 By og bygd

Var det forskjell på den krigsbetingede kriminaliteten i by og bygd? Mot slutten av krigen innebar tilstanden for over halvparten av den norske befolkningen at deres levemåte og matinntak var vesentlig berørt av rasjoneringen og dens knappe rammer. Det var nok store variasjoner i hvilken grad rasjoneringsbestemmelsene påvirket matinntaket til befolkningen, og det er særlig blitt fremhevet at situasjonen for bøndene var langt bedre enn for bybefolkningen. Bønder og andre matprodusenter fikk en strategisk posisjon under okkupasjonen, og bedret sin sosiale og økonomiske stilling både absolutt og relativt.¹³⁵ For at bonden og hans familie og arbeidere skulle få det bedre enn bybefolkningen krevdes det at han eller hun hemmeligholdt deler av produksjonen og dyrehold, og dermed brøt bestemmelsene om rasjonering. Det er naturlig at bøndene ikke kunne kontrolleres like strengt som resten av befolkningen, blant annet som en følge av arbeidsmengden og tiden det ville ta for det vesentlig større kontrollapparatet som da måtte opprettes og finansieres. I Norge, med sine 300 000 produksjonsenheter, var dette en nærmest umulig oppgave. På tross av rekvisisjon av landbruksprodukter, tildeling av kvoter for produksjon og leveranser, spesielle insentiv og forbud mot hjemmeslakting og lignende, var bøndene dermed stort sett i stand til å opprettholde forbruket nært et normalt nivå.¹³⁶

¹³⁵ Hodne og Grytten 2002: 169

¹³⁶ John Lindberg, *Food, Famine and Relief 1940-1946*. New York 1946: 9

Tabell 2: Antall dømte for overtredelser av pris- og rasjoneringsbestemmelsene fordelt etter sorenskriveri i Sør-Trøndelag 1941–1945, hvilken andel dette utgjør av det totale straffede, samt det enkeltes sorenskriveris prosentvise andel av prissaker av den totale andelen pris- og rasjoningssaker.

Sorenskriveri	Antall dømte	Prosentandel av det totale antallet saker	Prosentandel prissaker av det totale i sorenskriveriet (antall i parentes)
Trondheim	151	27,5	45 (68)
Orkdal	109	20,0	16,5 (18)
Strinda og Selbu	96	17,5	33,3 (32)
Fosen	89	16,2	32,5 (29)
Gauldal	70	12,5	12,8 (9)
Hitra	31	5,6	71 (22)
Frosta ¹³⁷	3	0,5	33,3 (1)
Nord-Frøya	1	0,2	-
Totalt	550	100	-

Kilde: SA, Trondheim politikammer, boks 29.19 og 29.20 ”Domsprotokoll pris- og rasjoningssaker 1941-1948, 1949-1950”

Av tabell 2 kommer det frem at blant de dømte i Sør-Trøndelag, ble flest avslørt og straffet i Trondheim. 151 av de straffede fikk sin dom i Trondheim sorenskriveri,¹³⁸ det utgjør 27,5 prosent av de straffede i hele fylket. Etter Trondheim følger Orkdalsregionen med 109, etterfulgt av Strinda og Selbu med 96. Selv om Strinda er tett til bygrensen regnes det som landbruksområde. I de fleste tilfeller der også adresse er oppgitt, stemmer tiltaltes bosted og sorenskriveri overens. Tabellen viser også at det gjennomgående var flere rasjoningssaker i bygdene, både totalt og i forhold til prissaker.

Trøndelag var et av de fremste landbruksdistriktene i Norge. Trondheim var eneste byen og handelssentrum i regionen og omgitt av jordbruksbygder. Mange av innbyggerne var innflyttere fra bygdene, hvor de kunne ha et nettverk av slektninger og venner som var viktig for å få tak i landbruksprodukter.¹³⁹ Som nevnt antas det at det først og fremst var bybefolkningen som opplevde matsituasjonen som verst, da de ikke hadde samme mulighet som innbyggerne i distrikter og jordbruksområder til å drive matauke, som innebærer blant annet innhøsting fra naturen, eksempelvis sopp og bær. I tillegg hadde bøndene mulighet til å konsumere fra egen produksjon. Med den bakgrunnen er det rimelig å anta at svartebørsen var fristende for mange i byen. Likevel har Trondheim den laveste andelen av rasjoningssaker.

¹³⁷ Riktignok i Nord-Trøndelag, men siden det er ført i domsprotokollen velger jeg å ta det med da det mest sannsynlig har vært etterforsket av Trondheim- og Utrøndelag pris- og rasjoningspoliti.

¹³⁸ Trondheim kommune bestod da av bydelene Midtbyen, Ila, Bakklandet, Rosenborg, Lademoen og deler av Byåsen. (Terje Bratberg, *Trondheim byleksikon*. Oslo 1996: 23)

¹³⁹ Kirkhusmo 2005: 331

Dette kan skyldes at det var først og fremst i landbruksdistriktene at det var lettest å få tak i varer gjennom direkte handel med bonden på gården. Videre er det i sentrumsområdene flere butikker, noe som vil øke forekomsten av brudd på prisbestemmelsene og dermed påvirke andelen rasjoneringsaker. Andelen brudd på prisbestemmelsene i Trondheim var langt høyere enn for bygdene rundt. Dette kan også ha en sammenheng med antall forretninger, men også at det var flere som leide bolig i Trondheim enn det var på bygda, brudd på husleieforskriftene¹⁴⁰ kan ha gitt utslag. Bygdene har relativt stabil og lavere prosentandel prissaker enn Trondheim. Unntaket er Hitra som har en særlig høy prosentandel. Det er videre registrert relativt få bedrifter eller firmaer som ble dømt for brudd på pris- og rasjoneringsbestemmelsene i Sør-Trøndelag. Det vil ikke dermed utelukke at mange av overtredelsene av prisbestemmelsene ble gjort i næringsvirksomhet, men for å finne ut av dette må hver enkeltsak undersøkes.

Det kommer frem av både domsprotokollene og de enkelte saksmappene at bønder i mange tilfeller ble dømt for manglende korn- eller melkeleveranser, samt uriktige husdyr- eller produksjonsoppgaver. Eksempelvis ble en mann fra Støren dømt til å betale en bot på 150 kroner i 1943, for å ha unnlatt å skrive opp en gris i husdyroppgaven han var pålagt å føre.¹⁴¹ Et annet eksempel er de fem gårdbrukerne som samme år ble dømt til å betale en bot for ikke å ha levert mellom 50-150 kg smør hver.¹⁴² Slike forhold kan også forklare den høyere andelen rasjoneringsaker og den relative høye andelen av saker utenfor Trondheim. Med så mange sysselsatt i primærnæringen var det flere til å bryte lovene. Bøndene var sterkt påvirket av prisbestemmelsene side de ikke fikk selge produksjonen sin på et fritt marked til den prisen de da kunne oppnå som en følge av konkurranse. Rasjoneringsbestemmelsene begrenset også deres virksomhet siden de var pålagt å produsere en gitt mengde og å levere denne produksjonen til videre foredling. Befolkningen hadde ulike roller avhengig av om de var bosatt i byen eller på bygda. I bygdene var de av naturlige årsaker først og fremst leverandører til svarthandelen, kanskje var det de som ble hardest straffet? Dette forholdet gjaldt imidlertid matvarer, andre forbruksvarer som var underlagt rasjoneringen var nok ikke like lett for bøndene å få tak i. De hadde imidlertid fordel av å besitte varer som kunne være

¹⁴⁰ Etter 1. januar 1941 kunne det ikke uten samtykke fra kontrollnemda tas eller kreves høyere leie enn tilsvarende den leien som gjaldt den 8. april 1940 med fradrag av ti prosent (*Prisdirektoratets kunngjøring 12. desember 1940* §2)

¹⁴¹ SA, Trondheim Politikammer, boks 29A. 75, sak R4/44

¹⁴² SA, Trondheim Politikammer, boks 29A. 75, sak R47/44

sterk valuta på det illegale markedet, blant annet kjøtt, smør og flesk.¹⁴³ For dette kunne de bytte til seg varer som under krigen ble ansett som ”luksusvarer”, for eksempel tobakk.

Det var ikke bare bedre tilgang til ulovlige varer i landbruksområdene, det er også naturlig å anta at det var mer kontroll og overvåkning i byen enn på bygda, slik at det var lettere å bli tatt i tettbygde strøk. Tallene viser at mange i bygdene faktisk ble tatt, men jo mer spredt og smått svarthandelen ble drevet, desto vanskeligere ble det å utføre kontroll.¹⁴⁴ At det var større muligheter for å omgå rasjoneringsbestemmelsene i bygdene gjør utslag i den høyere andelen rasjoneringsaker som er registrert der. Svarthandelen utartet seg dermed forskjellig på bygda og i byen, fordelingen mellom pris- og rasjoneringsaker og antallet dømte understreker dette.

3.4 Straff

Hva slags straff risikerte de som brøt pris- og rasjoneringsbestemmelsene? Eller mer aktuelt for denne oppgaven, hva slags straff ble de tiltalte idømt i prisrettene? Fra sentralt hold ytret blant annet prisdirektør Thagaard et ønske om strenge straffer, som allmennpreventivt virkemiddel. Men det var ikke alltid samsvar mellom myndighetenes ønske, og politiets eller rettssystemets oppfatning. Dette kommer eksempelvis frem i et tilfelle der to menn var tiltalt for manglende kornleveranser, og at produksjonen i stedet hadde blitt brukt til føring av dyr. De to mennene ble frikjent, men saken ble sendt til høring i Næringsdepartementet som uttalte seg kritisk til domsslutningen.¹⁴⁵

Hva var så strafferammen for brudd mot pris- og rasjoneringsbestemmelsene? I de gjeldende forskriftene ble straffen for prisovertrødelser satt til ” [...] bøter inntil 1 million kroner eller med fengsel inntil 6 år eller med begge deler.”¹⁴⁶ For svart- og snikhandel var strafferammen ”[...] fengsel inntil 6 år og bøter inntil kr. 1 000 000.”¹⁴⁷ Det ser tilsynelatende ut som om straffen var satt til det samme for både pris- og rasjoneringsovertrødelser, men dersom en ser litt nærmere på ordlyden er det en klar forskjell. I forordningen om straff for svart- og snikhandel skal den skyldige straffes med fengsel og bøter, mens i forordningen om straff for prisovertrødelser er straffen satt til bøter, fengsel eller begge deler. Det virker som at det var en intensjon om strengere straff for brudd på rasjoneringsbestemmelsene, men i

¹⁴³ Hjeltnes 1986: 143

¹⁴⁴ Ringdal 1987: 146

¹⁴⁵ SA, Trondheim politikammer, boks 29A. 71, sak R75/43

¹⁴⁶ *Forordning om straff og inndraging ved prisovertrødelser 28. januar 1942 §1*

¹⁴⁷ *Forordning om straff for svarthandel og snikhandel 28. januar 1942 §1*

praksis var strafferammene ganske like. Straffene ble skjerpet avhengig av det straffbare forholdets omfang, ikke hvorvidt det var brudd på pris- eller rasjoneringsbestemmelsene.

Da politiet hadde tilstrekkelig med bevis for en eller flere overtredelser av pris- og rasjoneringsbestemmelsene ble i utgangspunktet den skyldige foreskrevet et forelegg, og dersom vedkommende ikke vedtok forelegget ble saken begjært for retten. I noen tilfeller, kanskje de mer alvorlige, ble saken ført rett til rettssystemet. I lovgivningen ble strafferammen for overtredelser av prislovgivningen utvidet når det gjaldt bøtenes størrelse, fra 500 000 kroner i 1940 til 1 000 000 i 1942.¹⁴⁸ Jeg kan imidlertid ikke spore en tydelig skjerpelse av straffene utover i okkupasjonen, sett bort ifra økningen i antall dømte. Jeg har heller ikke funnet utskrevde bøter som har oversteget 5000 kroner, og det var utskrevet til et firma.

Tabell 3: Straffetyper for overtredelser av pris- og rasjoneringsbestemmelsene i Sør-Trøndelag 1941–1945. Tabellen viser antallet som ble idømt hvilken type straff, samt straffens prosentvise andel av de totalt idømte straffene.

Straff	Antall	Prosentvis andel
Bot, subsidiert fengsel	384	69,8
Fengsel	159	28,9
Kun inndratte varer, penger etc.	7	1,3
Totalt	550	100

Kilde: SA, Trondheim politikammer, boks 29.19 og 29.20 ”Domsprotokoll pris- og rasjoneringsaker 1941-1948, 1949-1950”

Tabell 3 viser at det store flertallet av de dømte ble ilagt en bot. Den subsidierte fengselsstraffen skulle sones av den tiltalte dersom vedkommende ikke var i stand til eller nektet å betale boten. Hvor ofte dette skjedde er usikkert. I cirka 30 prosent av domsavgjørelsene ble den tiltalte dømt til fengselsstraff. Disse betalte ofte også en bot i tillegg, men ikke alltid. Til sammenligning med Sverige der drøyt 500 personer ble idømt fengselsstraff for brudd på krisetidsbestemmelsene i løpet av perioden 1940-1948, er antallet dømt til fengselsstraff i Sør-Trøndelag høyt, og det bekrefter dermed at ønsket om strenge straffer også ble praktisert.¹⁴⁹ I noen tilfeller hadde den som ble dømt tidligere vært straffet for overtredelser av pris- eller rasjoneringslovgivningen, og dette utgjorde skjerpene omstendigheter for straffen. Ellers ble fengselsstraff idømt i de tilfellene hvor fortjenesten hadde vært stor nok så stor. I de tilfellene det var aktuelt ble den tiltaltes oppnådde fortjeneste

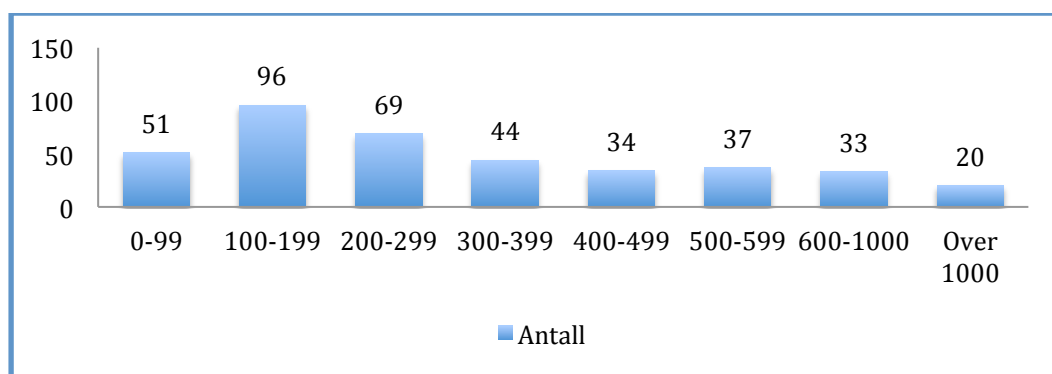
¹⁴⁸ Anordning om prisregulering 12. september 1940 §14; Forordning om straff og inndraging ved prisovertrædelser 28. januar 1942 §1

¹⁴⁹ Wijk 1992: 184

eller merpris, de inkluderende varer eller verdien av varene inndratt. Ifølge Hjeltnes var det nok verst at ” [...] selve «fangsten» ble beslaglagt!”¹⁵⁰ I noen få tilfeller ble kun inndratt fortjeneste eller varer gitt som straff.

Alt i alt understreker de idømte straffene myndighetenes tanke om straffens viktighet som allmennpreventiv virkemiddel. Et annet eksempel som understreker den allmennpreventive effekten, men også tanken om å holde den skyldige borte fra å begå nye straffbare handlinger, er en sak der en kvinne som ble dømt til to års fengsel for å ha stjålet og solgt rasjoneringsmerker. I rettsboken kan en lese at ”Fullbyrdelsen av fengselsstraffen utstår etter straffeloven §§ 52-54 med en prøvetid av 2 – to – år uten tilsyn.”¹⁵¹ Dette fordi retten antok at det ikke var noen fare for at hun ville gjenta handlingen. Retten anså kvinnen som skremt ved bare å ha vært igjennom rettsprosessen.

Diagram 3: Størrelsen på de pris- og rasjoneringsdømtes bøter uttrykt i kroner, ekskludert bøtene gitt i tillegg til fengselsstraff.

Kilde: SA, Trondheim politikammer, boks 29.19 og 29.20 ”Domsprotokoll pris- og rasjoneringsaker 1941-1948, 1949-1950”

Hvor store var egentlig de økonomiske konsekvensene for brudd på pris- og rasjoneringsbestemmelsene? Det ser ut til at det var standardverdier på bøtene, eksempelvis 100, 150, 200 eller 250 kroner. Til opplysning var gjennomsnittsinntekten i okkupasjonsårene på rundt 4000 kroner i året.¹⁵² Nesten 100 personer, det vil si 25 prosent, ble dømt til å betale en bot på som regel 100 eller 150 kroner. Nesten 62 prosent av de som var idømt en bøtestraff, måtte betale 200 kroner eller mer. Dette var en betydelig sum og må ha vært en streng bøtestraff, sammenlignet med den gjennomsnittlige årsinntekten. Den dømtes sosiale status, inntekt og formue er ukjent. Det samme gjelder mørketallene som gjelder for

¹⁵⁰ Hjeltnes 1986: 149

¹⁵¹ SA, Trondheim politikammer, boks 29A. 70, sak R47/43

¹⁵² Statistisk Sentralbyrå, ”Lønn per normalårsverk, 1930-2002 nominelt og reelt. Gjennomsnitt for næringer”. Hentet 03.05.14 fra <http://www.ssb.no/a/histstat/aarbok/ht-0901-lonn.html>

svarthandelen, det er dermed noe vanskelig å si hvorvidt det var verdt å ta sjansen på å bryte bestemmelsene. Men det er nærliggende å tro at det var ikke uten risiko at en brøt forskriftene, de høye prisene som ble tatt for varene er også et uttrykk for risikoen. Jo mer alvorlig overtredelsen var, jo strengere bot. Med tanke på bøtenes størrelse risikerte enkelte ganske kraftige økonomiske straffer ved å ikke motstå fristelsen til å bryte pris- eller rasjoneringsbestemmelsene. Men som en følge av rasjoneringen hadde befolkningen mer penger å bruke på forbruksvarer siden det var begrenset hvor mye penger de kunne bruke på lovlig handel. Straffens egentlige virkning vil avhenge av den dømtes økonomiske stilling. De dømtes yrkestittel, inntekt og formue er dessverre ikke registrert i protokollene og har derfor ikke blitt undersøkt i denne oppgaven. Det kan slås fast at myndighetene mislyktes i å skremme en stor del av befolkningen fra å begå straffbare handlinger gjennom strenge straffer.

4 Svarthandelens struktur

Hvem brøt bestemmelsene om pris- og rasjonering, og hvorfor? Hvordan foregikk svarthandelen? Var virksomheten organisert gjennom etablerte ”svartebørshaier” og ligaer, eller var den mer preget av en privat karakter? Med utgangspunkt i domsprotokollene kan en undersøkelse av aktørenes kjønn og alder foretas. I dette kapitlet behandles først spørsmålet om kjønns- og aldersfordelingen blant de dømte. Deretter følger en presentasjon av typiske pris- og rasjoneringsaker, dette med bakgrunn i utvalgte saksmapper som inneholder materiale og dokumenter fra anmeldelsen av forholdet til domsavsigelse. Kapitlet avsluttes med en diskusjon av svarthandelens drivkrefter. Å finne den enkeltes motiv vil være en tilnærmet umulig oppgave, og rettergangsmaterialet egner seg dessuten dårlig til å finne ut av dette. Som nevnt i innledningen kan en heller ikke trekke slutninger om enkeltindivider ut ifra generelle betraktninger. Diskusjonen dreier seg dermed først og fremst om generelle faktorer som bidrog til å opprettholde en omfattende svarthandel.

4.1 Aktørene i svarthandelen

4.1.1 Kjønn

Tradisjonelt er det menn som dominerer kriminalstatistikken, men under okkupasjonen doblet antallet straffbare forbrytelser begått av kvinner seg og deres andel av kriminaliteten økte.¹⁵³ Blant annet steg antallet tyverier begått av kvinner.¹⁵⁴ Hjeltnes har antatt at mange kvinner hadde ansvaret for husholdningen og for familiens velferd og helse, og av den grunn brøt de tidligere barrierer. Både i internasjonal og norsk historieskriving er det hevdet at forskjellene mellom menn og kvinners roller ble visket ut under andre verdenskrig, dette fordi kvinnene blant annet overtok en del av mennenes tidligere oppgaver og roller, deriblant forbrytterrollen, da mennene ble tildelt nye roller i forbindelse med krigføring og militærtjeneste.¹⁵⁵ I Finland var kvinnenenes andel av bruddene på rasjoneringsbestemmelsene under hele krigen på rundt 30 prosent, og 1943 hele 43 prosent, altså nesten halvparten av alle overtredelsene.¹⁵⁶ Dette skyldtes imidlertid ikke at kvinnene overtok mennenes roller, men at det var en forsterkning av gjeldende rollemønster.¹⁵⁷ Johnny Wijk har kommet frem til at kvinneandelen av den

¹⁵³ Wijk 1992: 163-164; NOS X 166. Kriminalstatistikk 1945 og 1946

¹⁵⁴ Hjeltnes 1986: 115; Madsen 1987: 120

¹⁵⁵ Nina Roos og Hannu Takala, ”Kvinnors brottslighet under andra världskriget i Finland”. I Hannu Takala og Henrik Tham (red.) *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig*. Oslo 1987: 79; Ringdal 1987: 159

¹⁵⁶ Wijk 1992: 164

¹⁵⁷ Roos og Takala 1987: 92

såkalte krisekriminaliteten¹⁵⁸ i Sverige mellom 1941 og 1945 varierte mellom 13 til 16 prosent, altså betydelig lavere andel enn i Finland.¹⁵⁹

Spørsmålet blir da hvordan norske kvinner forholdt seg til pris- og rasjoneringsbestemmelsene? Kvinnenes andel av alle de straffede tilfellene av brudd på pris og rasjoneringsbestemmelsene i perioden 1940-1945 var 11,2 prosent, mens de i perioden 1943-1945 utgjorde bare 4,5 prosent av de dømte i hele landet. Av de over 45 000 avslørte og straffede tilfellene av brudd på pris- og rasjoneringsbestemmelsene sto kvinnene for rundt 5000 av dem, de fleste ble straffet ved forelegg.¹⁶⁰ I snitt blir det rundt 1000 overtredelser i året, sett i forhold til andelen kvinner i befolkningen er ikke dette spesielt mye. Sammenlignet med den totale kriminaliteten begått av kvinner, spesielt i tiden før okkupasjonen, er det likevel snakk om en betraktelig økning.

Tabell 4. Antallet dømte for brudd på pris- og rasjoneringsbestemmelsene i Sør-Trøndelag 1941–1945 fordelt etter kjønn, samt den prosentvise andelen dette utgjør av det totale antallet.

	Antall	Andel i prosent
Mann	517	94
Kvinne	21	3,8
Ikke identifiserbart	6	1,1
Firmaer	6	1,1
Totalt	550	100

Kilde: SA, Trondheim politikammer, boks 29.19 og 29.20, ”Domsprotokoll pris- og rasjoneringsaker 1941-1948, 1949-1950”

Tabell 4 viser at kvinner utgjorde i underkant av fire prosent av de dømte for brudd på pris- og rasjoneringsbestemmelsene i Sør-Trøndelag. Dette er en veldig lav andel av det totale for fylket, og ligger litt under landsgjennomsnittet. Tallene for Sør-Trøndelag er hentet fra perioden 1941-1945, altså to år mer enn det landsgjennomsnittet er basert på, slik at det kan være at snittet er det samme som på landsbasis. I praksis kan det ha vært langt flere kvinner som sto for den krigsbetingede kriminaliteten.

Husmødrene er blitt fremhevet som viktige for familiens velferd da de i mange tilfeller hadde ansvaret for husholdningen og innkjøp, i 1946 var det registrert over 600 000 husmødre

¹⁵⁸ Krisekriminaliteten i Sverige innebar mer enn kun brudd på pris- og rasjoneringsbestemmelser. Det gjaldt også bestemmelser rundt mørklegging, illegal markedsføring av aviser, og lignende. (Wijk 1992:109)

¹⁵⁹ Wijk 1992: 166

¹⁶⁰ NOS X 38. Kriminalstatistikk 1939 og 1940; NOS X 92. Kriminalstatistikk 1941 og 1942; NOS X 122. Kriminalstatistikk 1943 og 1944; NOS X 166. Kriminalstatistikk 1945 og 1946. Med alle de avslørte bruddene regnes saker straffet ved vedtatt forelegg eller endelig dom.

i Norge.¹⁶¹ Hvorfor er andelen kvinner så lav, til tross for at mange kvinner i stor utstrekning var i kontakt med rasjoneringsystemet gjennom sitt daglige virke? Det opplagte svaret er at de fulgte forskriftene. Fortellingene og anekdotene om kvinnenens andel i brudd på pris- og rasjoneringsbestemmelsene kan være en myte som er basert på en bestemt oppfatning av hvordan tilstanden var. Er det skapt en historie om et problem som egentlig ikke har eksistert? For Sør-Trøndelags del, hvor 21 kvinner ble dømt, kan dette være tilfelle. Men igjen, det er kun den avslørte kriminaliteten som er pådømt i rettssystemet, det utelukker ikke at kvinnene kan ha stått for en større del av bruddene på pris- og rasjoneringsbestemmelsene enn det som er bevist og som kommer frem av domsprotokollene.

Selv om ikke tallene i Sør-Trøndelag samsvarer med omfanget i Finland, er det ikke urimelig å anta at også i Norge og Sør-Trøndelag ble rollemønstrene forsterket i løpet av okkupasjonsårene. Tidligere har jeg nevnt at det er nærliggende å anta at mange av bøndene stort sett opprettholdt kaloriinntaket sitt tilsvarende normalt nivå. Dette kan også forklare den lave kvinneandelen blant de straffede for brudd på pris- og rasjoneringsbestemmelsene. Mange familier levde av egenproduserte matvarer og hadde ikke det store behovet for å ty til ulovlig handel for å sikre familiens forbruk. Det lav andelstallet gjelder også for hele landet. Johnny Wijk stiller spørsmål om det i de fleste tilfeller var de som solgte varer og kuponger som ble tatt og straffet fremfor de som ”kun” kjøpte.¹⁶² For Sør-Trøndelags del finnes det flere eksempler på at personer har kjøpt eller mottatt varer uten at det er klippet rasjoneringsmerker, har blitt straffet.¹⁶³ Av den grunn er det rimelig å anta at politiet også etterforsket og søkte å straffe kundene i svarhandelen. Men hvorvidt dette var en prioritert oppgave er usikkert, og noe tvilsomt. Kvinnene sto kanskje for den delen av svarhandelen som nok var nedprioritert med tanke på straffeforfølgelse, antallet dømte tyder på det.

4.1.2 Alder

Tradisjonelt er det unge menn som begår kriminelle handlinger, og dette var også tilfellet under okkupasjonen. Per Madsen har konkludert med at hovedmassen av de kriminelle i Norge under andre verdenskrig var unge førstegangsløvbrytere. Den gjennomsnittskriminelle var mellom 18 og 25 år og tidligere ustraffet.¹⁶⁴ Hva med de som begikk brudd på pris- og rasjoneringsbestemmelsene? Av domsprotokollene for pris og rasjoneringsaker i Sør-

¹⁶¹ Hjeltnes 1986: 226. Som husmødre regnes alle gifte kvinner uten annet hovedyrke, innebfatter ikke enker og fraskilte.

¹⁶² Wijk 1992: 167

¹⁶³ SA, Trondheim Politikammer, boks. 29A. 17, sak 519; boks 29A. 70, sak R65/43; boks 29A. 71, sak R76/43

¹⁶⁴ Madsen 1987: 122-123

Trøndelag kommer det ikke frem hvorvidt den dømte tidligere var straffet eller ikke, men fødselsår er registrert på samtlige, med noen få unntak.

Tabell 5: Antallet dømte personer for overtredelser av pris- og rasjoneringsbestemmelsene i Sør-Trøndelag 1941–1945 fordelt på aldersgrupper, samt aldersgruppens prosentandel av det totale antallet straffede.

Alder	Antall	Andel i prosent
Under 21	9	1,7
21-24	25	4,6
Minst 25	52	9,6
Minst 30	137	25,1
Minst 40	131	24,0
Minst 50	182	33,5
Ikke oppgitt	8	1,5
Totalt	544	100

Kilde: SA, Trondheim politikammer, boks 29.19 og 29.20, ”Domsprotokoll pris- og rasjoneringsaker 1941-1948, 1949-1950”

Av tabell 5 kommer det frem at hele 82,7 prosent, av de dømte var over 30 år. Videre var en tredjedel av de dømte over 50 år. De dømte for brudd på pris- og rasjoneringsbestemmelsene i Sør-Trøndelag skiller seg dermed klart ut fra den gjennomsnittlige lovbryter under okkupasjonen. Den gjennomsnittlige unge lovbryteren, enten det var kvinne eller mann, begikk tyveri.¹⁶⁵ Hvorfor er det slik markant forskjell på alderen til de dømte for tyveri og de dømte for svarthandel? Svarthandel var for den som hadde noe å kjøpe for eller noe å selge, altså for den som var litt bemidlet. Unge hadde nok ikke samme midler som de eldre. Men for å kunne svare på dette må en undersøkelse av de dømtes inntekt og formue foretas. Dette er ikke registrert i domsprotokollen og blir dermed vanskelig å gjennomføre i denne oppgaven. Ifølge Ringdal var det også en tredje måte å skaffe seg de nødvendig varer blant annet for de med lite penger, nemlig tyveri.¹⁶⁶ Statistikken viser forskjeller på den krigsbetingede kriminaliteten når det kommer til alder, det var først og fremst de unge som sto for tyverier, mens de over 30 år brøt pris- og rasjoneringsbestemmelsene. Årsaken til dette ligger nok først og fremst i forskjeller blant inntekt og yrke.

4.2 Svarthandelens innhold

Hva innebar det å bryte pris- og rasjoneringsbestemmelsene? Hvilke typer brudd bestod svarthandelen av? Fra de undersøkte rettsbøkene har jeg tatt et utvalg av representative saker.

¹⁶⁵ Madsen 1987: 123

¹⁶⁶ Ringdal 1987: 155

Sakene er valgt ut slik at de representer de ulike formene for svarthandel i den hensikt å gi et innblikk i svarthandelens innhold, samtidig som det gir et innblikk i utvalgte pris- og rasjoneringskriminelles virksomhet. De ulike eksemplene er ment som typiske tilfeller for de ulike formene av brudd på pris- og rasjoneringsbestemmelsene som ble pådømt i prisrettene. Likevel må det understrekes at ingen tilfeller er like. Det fantes nok like mange måter å unngå bestemmelsene på, som antall avslørte tilfeller. Selv om retten fant den kriminelle handlingen tilstrekkelig bevist vil det ikke dermed si at handlingsforløpet kan ha vært annerledes enn slik det fremstilles, da det er flere faktorer som avgjør hvorvidt den tiltalte snakket sant eller ikke.

4.2.1 Prissaker

Prissaker gjaldt som nevnt i overordnet grad salg av varer, og utført arbeid eller annen tjenesteyting til høyere pris enn det som var fastsatt av Prisdirektoratet. Dette gjaldt både privatpersoner, men også brudd utført i forretningsvirksomhet. Et typisk eksempel kan være gårdbrukeren som i Fosen prisrett ble dømt til å betale en bot for å ha solgt 15 smågris til 40 kroner per gris, til tross for at den lovlige prisen var 23 kroner. Gårdbrukeren fikk et ulovlig utbytte på 255 kroner, som ble beslaglagt av prispolitiet.¹⁶⁷

Hvor stor andel personer med tilknytning til butikker og forretningsvirksomhet som ble avslørt og straffet for brudd på prisbestemmelsene har jeg ikke funnet ut, men det var nok ikke uvanlig at også forretningsdrivende brøt gjeldende forskrifter. Ved en av prispolitiets kontroller i 1941 ble det avslørt at en forretning hadde solgt over 250 kilo ost over en lengre periode for 10 øre per kilo mer enn de gitte maksimalprisene tillot. Butikken hadde også for en kortere periode solgt cirka 100 kilo sukker med en bruttofortjeneste på 25 øre per kilo i stedet for de lovlige 12 øre. Til sammen hadde denne forretningen oppnådd en ulovlig fortjeneste på 38 kroner og 32 øre. Både bestyreren og aksjeselskapet for forretningen ble dømt til å betale en bot og den oppnådde fortjenesten for salgene ble inndratt.¹⁶⁸

Også annen næringsvirksomhet ble regulert og kontrollert gjennom priskeforskrifter, blant annet ulike servicetjenester. I Gauldal prisrett ble en drosjesjåfør dømt til å betale 50 kroner for å ha forlangt og mottatt 60 kroner for å ha kjørt en kunde en strekning på 34 kilometer. Prispolitiet anså 40 kroner som rimelig pris for kjøringen, mannen hadde dermed oppnådd en ulovlig fortjeneste på 20 kroner. Sjåføren ble dømt til å betale en bot og å tåle inndragning av den opptjente merprisen.¹⁶⁹ En annen mann ble i Trondheim byrett i august 1941 dømt for å ha kjørt varer med sin lastebil for flere oppdragsgivere og beregnet kroner

¹⁶⁷ SA, Trondheim politikammer, boks 29A. 3, sak U155

¹⁶⁸ SA, Trondheim politikammer, boks 29A. 1, sak U24

¹⁶⁹ SA, Trondheim politikammer, boks 29A. 2, sak U71

23.16 for mye i fortjeneste for kjøringen. Mannen ble dømt til å betale en bot og å tåle inndragning av den opptjente merprisen.¹⁷⁰

Mange av prissakene gjaldt også brudd på husleieloven. Etter 1. januar 1941 kunne utleier uten samtykke fra kontrollnemnda ta eller kreve høyere leie enn tilsvarende den leien som gjaldt den 8. april 1940 med fradrag av ti prosent. En tidligere ustraffet, kvinnelig eier av en bygård i Trondheim ble i Trondheim prisrett sensommeren 1941 dømt til å betale en bot på 50 kroner, samt inndragning av den oppnådde merfortjenesten. Kvinnen hadde fra januar til mai 1941 tatt for mye i leie av leieboeren. Leieboeren hadde betalt 40 kroner og 50 øre i leie per måned, dette var 4 kroner og 50 øre for mye i måneden. Leien var på 40 kroner den 8. april 1940 og skulle dermed være 36 kroner etter 1. januar 1941. Kvinnen hadde tilsammen tatt 19 kroner og 95 øre for mye i nevnte periode. Hun vedtok ikke forelegget fra prispolitiet og dermed havnet saken i prisretten hvor hun godtok dommen.¹⁷¹

4.2.2 Rasjoneringsaker

Rasjoneringssakene er noe vanskeligere å definere og er mer sammensatte og kanskje ikke like enhetlige som prissaker. Det gjaldt både salg av varer utenfor rasjoneringsystemet, både til fastsatte maksimalpriser, men også til priser langt over maksimalprisene. Ikke minst innebar det landbruksprodusenter som ikke oppfylte sin leveringsplikt. Men først skal vi se på førstnevnte forhold, ulovlig kjøp og salg av varer. Dette er nok det folk flest forbinder med svarthandel og rasjonering. Dette innebar først og fremst vanlige folks handel med varer, i første rekke matvarer, men også andre forbruksvarer, uten at det ble klippet rasjoneringsmerker. Omfordeling av varer var kun lovlig innenfor husholdningen. Dersom noen hadde blitt tildelt varer en ikke ønsket å benytte seg av, var videresalg av dette forbudt. Det fantes tilfeller som kan karakteriseres som svarthandel i større målestokk, jeg har funnet svært få saker der dette fant sted. I de fleste tilfeller var det først og fremst en begrenset mengde varer innblandet i den ulovlige handelen.

I Trondheim prisrett ble en mann dømt til fengsel i 30 dager for å ha solgt et par sko uten godkjenning og til en pris langt over maksimalprisen som var fastsatt. Mannen hadde brutt både pris- og rasjoneringsbestemmelser. Han ble også tiltalt for å ha kjøpt disse skoene uten tillatelse, dette skjedde før forordningen om svart- og snikhandel trådte i kraft og straffen var dermed foreldet. Mannen hadde tidligere blitt domfelt ved Trondheim prisrett for brudd

¹⁷⁰ SA, Trondheim politikammer, boks 29A. 6, sak 80

¹⁷¹ SA, Trondheim politikammer, boks 29A. 6, sak 72

mot rasjoneringsbestemmelsene, noe som utgjorde skjerpede omstendigheter i straffeutmålingen og dermed fengselsstraff.¹⁷²

Svarthandel var heller ikke forbeholdt nordmenn, det var ikke uvanlig at varer ble solgt til tyske soldater. Spesielt var dyr og slakt gjenstand for ulovlig handel og en ettertraktet vare. I Gauldal prisrett ble en mannlig oppkjøper fra Røros dømt til å betale en bot for å ha kjøpt opp 13 lam og solgt ti av dem videre til en tysk offiser. Han hadde drevet med ulovlig oppkjøpervirksomhet da han aldri hadde til hensikt å beholde og drive produksjon med lammene han hadde kjøpt, videre hadde han foretatt ulovlig salg da han solgte lammene etter bare en måneds tid.¹⁷³ Oppkjøpervirksomhet og mellomhandel var strengt regulert.

Landbruksprodusenter ble som nevnt underlagt strenge tvangspålegg og avleveringsplikter. Dette resulterte i blant annet manglende leveranser fra bønder og andre produsenter og ulovlig slakting. Et eksempel på dette er de ti personene som i Orkdal prisrett ble dømt til å betale en bot for manglende melkeleveranser. De tiltalte hadde fra forsyningsnemnda fått pålegg om å levere melk, men nektet likevel å levere melk til meieriet da de blant annet anså det som urimelig besvær å levere melken. Det ville føre med seg merutgifter som de selv ikke anså seg forpliktet til å bære. Retten bemerket imidlertid at under de vanskelige ernæringsforholdene var det av stor betydning at melken ble brakt til meieriene som kunne utnytte den bedre enn ved foredling på de enkelte gårdene.¹⁷⁴ Denne saken er ikke enestående. I Strinda og Selbu prisrett ble ti bønder dømt i 1943 for manglende kornleveranser fra 1941-årsavlingen. Bøndene hadde selv levert og skrevet under treskelister som foreleggene var utferdiget etter. Åtte av de tiltalte innrømmet at den manglende leveransen skyldtes at de måtte bruke havre til fôring av hestene slik at de kunne utføre våronna påfølgende år. Forbudet mot å bruke hele korn til fôr hadde vært gjeldende i lang tid forut for bøndenes bruk av havre til fôring av hestene. Retten mente at de tiltalte dermed hadde optrådt uforsvarlig. To av de tiltalte kunne ikke redegjøre for hvor kornet hadde havnet, men retten fant uansett at de hadde utvist uaktsomhet uavhengig av årsaken til at de ikke leverte det pålagte kornet. Alle ble dømt til å betale en bot.¹⁷⁵

Typisk for flere av disse sakene der et stort antall er tiltalte, er at de ble dømt for å ha unnlatt å levere de kvanta de var blitt pålagt, og at det dermed var et overskudd av produksjonen som forsyningsnemndene ikke hadde kontroll over. I flere tilfeller ble ikke de tiltalte dømt for å selge den overflødige produksjonen videre, men som vist i foregående sak

¹⁷² SA, Trondheim politikammer, boks 29A. 75, sak R37/44

¹⁷³ SA, Trondheim politikammer, boks 29A. 68, sak R127

¹⁷⁴ SA, Trondheim politikammer, boks 29A. 69, sak R37

¹⁷⁵ SA, Trondheim politikammer, boks 29A. 70, sak R62/43

kunne blant annet korn brukes til fôr, det var ikke dermed sikkert at den uregistrerte produksjonen gikk til svarthandel. At produksjonen gikk noe ned sammenlignet med tidligere år er heller ikke usannsynlig, blant annet på grunn av rasjoneringen av gjødsel. At varene ble solgt eller gitt bort kan kanskje være vanskelig å bevise, men i noen tilfeller innrømte den dømte å ha solgt det videre. Dette er tilfellet med en mannlig slakter og småbruker som i Orkdal prisrett i mai 1942 ble dømt til fengsel å ha slaktet fem kyr uten å ha slakte- eller leveringstillatelse fra forsyningsnemnda, og for å ha solgt kjøttet videre til kunder med naboforhold. Mannen hadde tidligere blitt bøtelagt for en lignende sak og erkjente seg skyldig etter tiltalen. Han ble dømt til fengsel i 45 dager og å tåle inndragning av kroner 496,96 som verdien av kjøttet ble fastsatt til. Det var skjerpene omstendigheter at han tidligere var dømt for tilsvarende forhold og at han hadde utvist "[...] usosial sinnelag, ved under de rådende vanskelige forhold gjentagende å overtre i stor målestokk de forskrifter som er gitt for å sikre forsvarlig fordeling av viktige fødemidler."¹⁷⁶ Tiltalte hadde som følge av rasjoneringsystemet måtte oppgi sitt inntektsgivende arbeid som slakter, noe retten anså som formildende omstendigheter.

Det var også andre måter for en person å skaffe seg varer som han eller hun ikke var berettiget til å besitte i stedet for å kjøpe eller bytte dem til seg på det svarte markedet. En måte var å kjøpe eller bytte til seg ekstra rasjoneringskort. På Fosen hadde en ung kvinne høsten 1943 solgt sukkermerker for over 250 kilo sukker, samt merker for blant annet brødmel, hvetemel, fett, såpe og tekstilvarer. Ved ransaking av hjemmet hennes samme høst, fant politiet at hun var i besittelse av ytterligere rasjoneringsmerker. Som ansvarlig for vaskingen av en forsyningsnemnds lokaler hadde hun stjålet rasjoneringskortene i den hensikt å bruke de selv og å selge de videre. Kortene var lett tilgjengelige for de som hadde tilgang til bygget, da de ikke var låst inn, men ganske enkelt var lagt i kontorets vedkasse. Kvinnen ble dømt til fengsel og å tåle inndragning av det opptjente utbyttet hun hadde oppnådd. Det ble imidlertid antatt at straffens fullbyrdelse ikke var nødvendig for å holde den dømte fra nye straffbare handlinger.¹⁷⁷ I Trondheim prisrett ble en ung mann dømt til 30 dager fengsel for å ha kjøpt 70-80 brødmerker av en ukjent mann, og for å ha solgt dem videre.¹⁷⁸ Også en annen ung mann ble i Strinda og Selbu prisrett dømt til å betale en bot, for å fra tid til annen ha kjøpt

¹⁷⁶ SA, Trondheim politikammer, boks 29A. 67, sak uten nummer

¹⁷⁷ SA, Trondheim politikammer, boks 29A. 77, sak R122/44

¹⁷⁸ SA, Trondheim politikammer, boks 29A. 72, sak R142

brødmerker i perioden mellom sommeren 1942 og 1943 som han delvis hadde overdratt til arbeidskamerater.¹⁷⁹

Det var ikke bare ulovlig å selge varer, det var også straffbart å kjøpe eller motta varer uten at det ble registrert og klippet rasjoneringsmerker. I Fosen prisrett ble to menn dømt for å ha mottatt 3-4 kg ost uten at det hadde blitt klipt rasjoneringsmerker. Mennene hadde først blitt ilagt et forelegg av pris- og rasjoneringspolitiet, som de nektet å godta. Den ene hevdet å ikke kjenne til den gjeldende forskriften, og begge de tiltalte hevdet at det ikke var forskriftsstridig å motta ost i gave. Det var likevel ikke grunn god nok til å slippe straff.

Avslutningsvis er det naturlig å nevne svarhandleren Klaus Grøneng som delvis livnærte seg på svarhandel. Hans virksomhet som oppkjøper var mer omfattende enn de eksemplene som kommer frem i rettsbøkene jeg har studert. Grøneng kjøpte varer direkte fra bøndene, og fraktet de med seg inn til Trondheim hvor han på forhånd hadde avtalt handel med potensielle kjøpere.¹⁸⁰ Han var stadig i pris- og rasjoneringspolitiets søkelys og ble til slutt fengselet i 1942 av tyskerne for å ha solgt tyske oversettelser av en selvskreven bok uten at det forelå tillatelse til salget.

Store mengder av rasjoneringsmerkene passerte gjennom butikkene, samtidig som at de i mange tilfeller hadde varer som var lette å omsette gjennom svart- og snikhandel.¹⁸¹ I hvilken grad var forretningsdrivende involvert i rasjoneringsaker? Eksemplene fra rettsbøkene fra Sør-Trøndelag gjaldt først og fremst salg av varer til priser over de fastsatte maksimalprisene, altså prissaker. Det kan tyde på at det var vanskelig for butikkinnehavere å omgå rasjoneringsbestemmelsene. Jeg har heller ikke funnet saker som gjaldt forfalskninger av rasjoneringskort, det er nærliggende å tro at dette ville forekomme og var en attraktiv virksomhet. I Sverige har Wijk avslørt at et titalls ligaer ble avslørt for å ha trykt falske rasjoneringskort.¹⁸² Mangelen på slike saker i Norge kan være en indikasjon på at forfalskninger vanskelig lot seg gjennomføre, blant annet på grunn av rasjoneringen av papir.

Av de nevnte eksemplene hentet fra saksmappene kommer det frem at det stort sett var vanlige folk som drev svarhandel i mindre skala. Unntaket var Klaus Grøneng som nok kan betegnes som en svartebørshai, for dette var han stadig i politiets søkelys. Grøneng var nok ikke alene om å drive organisert svarhandlervirksomhet, men svarhandelen var først og fremst preget av en privat karakter. Mangelen på ligaer og organisering skyldes nok at mye av svarhandelen foregikk i bygdene direkte fra produsentene. Tidligere antok jeg at det var mer

¹⁷⁹ SA, Trondheim politikammer, boks 29A. 72, sak R142

¹⁸⁰ Grøneng 1949: 6-7

¹⁸¹ Christensen 2003: 65; Wijk 1992: 135

¹⁸² Wijk 1992: 160

kontroll og overvåkning i byen enn på bygda. Forutsetningen for en vellykket svarthandel var at forholdet ble hemmeligholdt. Desto færre involverte desto enklere vil det være å hemmeligholde forholdet da det blir mer utfordrende å utføre kontroll. At det ikke var flere ligaer og organisert svarthandlervirksomhet skyldes nok dermed risikoen for å bli tatt.

4.3 Svarthandelens drivkrefter

Det er mange faktorer som hadde betydning for utviklingen av svarthandelen og brudd på pris- og rasjoneringsbestemmelsene, og disse faktorene utgjør en kompleks sammenheng. Det finnes ikke en enkelt årsak som alene kan forklare utviklingen og omfanget.¹⁸³ Dette var en type kriminalitet som oppsto i lys av nye krigsspesifikke lover. Pris- og rasjoneringsbestemmelsene var krisetiltak med begrenset varighet og var helt klart en konsekvens av krigstilstanden, noe som må få konsekvenser for drivkreftene i svarthandelen. Overtredelser av pris og rasjoneringsbestemmelsene var handlinger som tidligere hadde vært helt lovlige, og som fra en dag til en annen ble straffbare. I tillegg kompliserer okkupasjonen og krigen ytterligere en allerede vanskelig sammenheng og analyse. Avslutningsvis skal jeg drøfte ulike forhold som kan ha hatt betydning for svarthandelens karakter og utbredelse. Wijk hevder at de faktorene som han har funnet viktige for svarthandelens utvikling i Sverige i 1940-årene, utgjør viktige komponenter i så å si alle illegale markeder. Grunnforutsetningen er varemangel på det legale markedet, men den videre etterspørselen avhenger av aktørsentrerte og samfunnsstrukturelle forhold.¹⁸⁴ Ringdal hevdet at det var en klar sammenheng mellom rasjonerings omfang og svarthandelens popularitet.¹⁸⁵ Men en korrelasjon mellom redusert varetilgang og økende pris- og rasjoneringskriminalitet beviser ikke nødvendigvis en årsakssammenheng.

Hvordan forklares økningen i kriminaliteten under okkupasjonen? Og kan forklaringen gjelde brudd på pris- og rasjoneringsbestemmelsene og det faktum at innbyggere som normalt er lovlydige brøt disse? Ifølge Per Madsen endret mange nordmenns syn på samfunnsmakten seg under okkupasjonen, og som en følge av det hevder han at okkupantens og myndighetenes påbud og forskrifter ble følt som mindre moralsk forpliktende enn i fredstid. En kombinasjon av streng kontroll og vanedannelse førte likevel til en relativt høy grad av lydighet i det norske samfunnet. De strenge straffene, i tillegg til rasjonerings av alkohol, påvirket ifølge

¹⁸³ Christensen 2003: 304

¹⁸⁴ Wijk 1992: 281

¹⁸⁵ Ringdal 1987: 145

Madsen blant annet nedgangen i legemsfornærmelser, volds- og sedelighetsforbrytelser.¹⁸⁶ Straffene for overtredelsene av pris- og rasjoneringsbestemmelsene var relativt strenge. Likevel ser det ikke ut til ha skremt veldig mange fra å bryte pris- og rasjoneringsbestemmelsene. Hvorfor påvirket de strenge straffene visse former for kriminalitet, mens det tilsynelatende ikke hadde like stor påvirkning på den krigsbetingede kriminaliteten? For overtredelser av pris- og rasjoneringsbestemmelsene var det relativt streng økonomisk straff, men bøter er nok enklere å akseptere og kanskje verdt risikoen i en tid med varemangel. Den skyldige risikerte også fengselsstraff ved å bryte pris- og rasjoneringsbestemmelsene, som kan ha virket avskrekkende til en viss grad. Det som videre er spesielt med overtredelsene av pris- og rasjoneringsbestemmelsene gjelder hvem dette gikk utover. I motsetning til eksempelvis tyveri, der det er en fornærmet, den som ble frastjålet noe, manglet pris- og rasjeringsovertredelsene en fornærmet part. Lovbruddet gikk utover samfunnet. Dette forholdet kan ha bidratt til å gjøre overtredelsene enklere å begå, da det ikke var et klart bilde av hvem den fornærmede var. Samtidig økte også antallet tyverier betraktelig under okkupasjonen. Folkets rettsoppfatning avvek på visse områder fra myndighetenes, samtidig som det var en situasjon hvor det var større muligheter til å bryte lover og forskrifter, både på grunn av forskriftenes antall og omfang, men også fordi forholdene lå til rette for det. Strafferammen er dermed ikke en tilstrekkelig faktor i forklaringen av aktørenes drivkrefter i svarthandelen.

Befolkningens tilbøyelighet til å bryte pris- og rasjoneringsbestemmelsene ble påvirket av hvorvidt forskriftene ble oppfattet som legitime. Det store antallet som ble tatt og straffet for overtredelser av dem, tyder på at mange anså påleggelsene, og innskrenkningene som en følge av bestemmelsene, som urettmessige. Wilhelm Thagaard, Nikolai Schei og de andre toppene i pris- og rasjoneringsbyråkratiet mente i likhet med de tyske byråkratene at en kontrollert økonomi var nødvendig i Norge. Ringdal skriver videre at ”Den norske befolkningen derimot mislikte ordningen, men godtok den delvis, i tillit til tradisjonelle autoriteter.”¹⁸⁷ Befolkningen godtok ikke i like stor grad ekspertenes teorier om nødvendigheten av en kontrollert økonomi med tanke på landets totalforsyning, hvis de i det hele tatt brydde seg med det. Det store antallet dømte for overtredelser av pris- og rasjoneringsbestemmelsene indikerer nettopp dette forholdet, at deler av befolkningen godtok ordningen delvis. At det hovedsakelig var helt vanlige folk som var involvert i svarthandelen og at dette foregikk i mindre skala, tyder på en manglende respekt for de mange forskriftene

¹⁸⁶ Madsen 1987: 121-122

¹⁸⁷ Ringdal 1987: 152

som ble gitt, og at det ble forsøkt å unngå dem. Pris- og rasjoneringsbestemmelsene kriminaliserte en del av befolkningen som begikk handlinger som normalt ikke regnes som kriminelle og påvirket nok næringsvirksomheten til bønder og andre næringsdrivende aller hardest. Dette er nok grunnen til at mange bønder og næringsdrivende er representert i svarthandelen, nettopp fordi det var deres beskjeftigelse som ble regulert, kjøp og salg av varer og produksjonen av landbruksprodukter for et marked. Selv om det for Ringdal var klart at ”Bønder og næringsdrivende flest syntes naturlig nok mindre om rasjoneringsbestemmelsene”¹⁸⁸, kan det ikke påvises at bønder og næringsdrivende i større grad enn resten av befolkningen anså lovgivningen som mindre legitim. Det er uansett nærliggende å anta at myndighetene mislyktes i å overbevise befolkningen om at rasjoning og prisregulering var til det beste for folk og av den grunn ble ikke lovgivningen oppfattet som legitim.

I forlengelse av at lovgivningen ikke ble oppfattet som legitim, må det også stilles spørsmål til befolkningens tillitt til styresmaktene. Både prisreguleringen og rasjoning ble innført før okkupasjonen, og ble deretter gradvis innskrenket. Det er dermed en viss kontinuitet mellom tiden rett i forkant av, og tiden under okkupasjonen, med tanke på administreringen og politikken rundt pris- og rasjoneringsbestemmelsene. Også under første verdenskrig ble pris- og rasjoneringsforskrifter innført, dette var ikke kun okkupasjons påfunn. Det kan allikevel ikke utelukkes at befolkningen oppfattet forskriftene først og fremst som fordelaktig for okkupasjonsmakten. Som tidligere nevnt hadde okkupasjonsmakten i prinsippet kontroll over prisreguleringen og rasjoning. Videre må det også tas hensyn til politiets aktivitetsgrad, ifølge Hjeltnes er fortellingene om kontrollører som lot seg lure, både med og uten vilje, utallige.¹⁸⁹ Også ansatte i staten, hvis jobb var å sørge for riktig forsyning og fordeling av de knappe matvarene, signaliserte at det var greit å gjemme unna deler av produksjonen eller husdyrholdet. Dette kan ha bidratt til ytterligere å svekke befolkningens holdning og vilje til å overholde forskriftene, blant annet fordi det svekket risikoen for å bli tatt. Det er naturlig å tro at jo lavere risiko det var for å bli tatt, dess mer tilbøyelig til å overtre lovgivningen vil befolkningen være. Det kan dermed tyde på at til tross for at relativt mange ble avslørt og straffet for svarthandel, var risikoen for å bli tatt lav og straffen verdt å ta.

¹⁸⁸ Ringdal 1987: 141

¹⁸⁹ Hjeltnes 1986: 158

Hjeltnes skriver at for befolkningen var det lov å gjøre det ulovlige, da ”Vi tok fra tyskerne, fra fienden.”¹⁹⁰ Kan svarhandelen tilskrives motstand og patriotisk atferd? Dette kan umulig måles, spesielt kan forklaringene ha blitt endret i ettertid og den skyldige kunne heller ikke uttrykke dette synet da vedkommende ble avslørt eller avhørt for det ulovlige forholdet. At krisekriminalitet i Danmark ble betraktet som et utslag av patriotisk atferd, kan ifølge Christensen avvises.¹⁹¹ Han har sett på hva som er skrevet i illegale avsier om rasjoneringsen i Danmark, der det først og fremst ble uttrykt en mer fordømmende holdning til de som brøt bestemmelsene.¹⁹² I Sør-Trøndelag tilbakeviser blant annet salgene til Wehrmacht-soldater påstander om motstandsarbeid. Salg til tyskere er en indikasjon på at handelen ikke kan ha vært motstand, da motstandsargumentets poeng har vært at varene i det minste ikke havnet i tyske hender. Det kan imidlertid være at saker som involverte tyskere ble brakt til retten oftere enn andre saker, det har derimot lite å si da sakene uansett beviser at det foregikk salg til tyskere. Klaus Grøneng beskriver også hvordan bønder i Trøndelag solgte dyr og slakt til tyskere for priser langt over det de fleste nordmenn kunne betale.¹⁹³ De mange prissakene antyder også at det heller var økonomiske faktorer som var avgjørende. På hvilke måte kan salg av varer til norske innbyggere til en høyere pris enn fastsatt, uavhengig om det var en norsk eller tysk politikk og vilje, være uttrykk for motstand mot okkupasjonsmakten? Salg til overpris er snarere et uttrykk for et ønske om økonomisk vinning fremfor motstand. For at det hevdede motstandsarbeidet skal virke rimelig burde salget i det minste ha vært innenfor prisreguleringenes rammer. Siden Wijk og Christensen presenterer lignende utviklingskurver over antall dømte i Sverige og Danmark, som jeg gjør for Sør-Trøndelag, skyldes nok derfor utviklingen av svarhandelen mer økonomiske forhold fremfor motstandsarbeid.¹⁹⁴

Prisene på det legale markedet ble holdt nede av det offentlige. Prisøkningen var moderat og var i realiteten mye høyere på det frie, men illegale markedet. Som en følge av den reduserte varetilgangen og rasjoneringsen ble prisene på det illegale markedet presset ytterligere opp. Dette er ifølge den nederlandske historikeren Hein Klemann en situasjon hvor det er innlysende at fristelsen til å selge produksjonen på frie, men hemmelige, markeder ikke bare vil være og var stor, men bli enda større ved varemangel på de lovlige markedene, blant annet som en følge av svarhandel. Dette vil presse prisene det illegale markedet ytterligere

¹⁹⁰ Hjeltnes 1986: 147

¹⁹¹ Christensen 2003: 297

¹⁹² Christensen 2003: 296-297

¹⁹³ Grøneng 1949: 29-30

¹⁹⁴ Wijk 1992: 111; Christensen 2003: 393

opp.¹⁹⁵ Ifølge den norske historikeren Reidar Almås ble spesielt smør og kjøtt byttet bort eller omsatt svart på grunn av den moderate prisøkningen på disse varene.¹⁹⁶ Han hevder videre at det norske jordbruket på langt nær var utviklet til et moderne salgsjordbruk på 1940-tallet, og at det derfor var enkelt for mange bønder å gå tilbake til et selvforsynings- og småhandelsjordbruk, der bøndene heller forsynte egen slekt og bekjentskaper, samt andre som kom for å handle direkte, fremfor å levere gjennom de mer moderne kanalene som var tyskkontrollerte.¹⁹⁷ Videre frigjorde de begrensede mulighetene for lovlig kjøp penger som kunne brukes til kjøp på det illegale markedet. Denne situasjonen virket fremmede på den illegale handelen. Prisreguleringen og rasjoneringen skapte både mulighet og insentiv til svarthandel.¹⁹⁸ Klaus Grøneng benyttet seg av mulighetene som oppsto og skrev følgende om de økonomiske omstendighetene rundt sin virksomhet: ”Folk tjente penger, men det var vanskelig å få tak i mat. [...] Folk rekvirerte som om jeg var den største grossist i rasjonerte landmannsvarer! [...] For bryderiet skulle jeg til gjengjeld få god betaling.”¹⁹⁹ Dette ble utgangspunktet for Grønengs omfattende oppkjøpervirksomhet. Videre skriver han at ”Svarthandlerforretningen og boksalget gikk glimrende og pengene strømmet inn [...]. Jeg hadde aldri tenkt at det gikk an å tjene penger så lett!”²⁰⁰

Grøneng kjøpte varer direkte fra bøndene på gårdene og var avhengig av at bøndene var villige til å selge varer.²⁰¹ I undersøkelsen har jeg funnet ut at bøndene først og fremst ble dømt for manglende leveranser, men i svært mange tilfeller ikke for videresalg. Det er allikevel grunn til å anta at bøndene solgte denne produksjonen videre, i tillegg til å benytte seg av den selv. Bøndene hadde videre mulighet til å dyrke og avle mer enn de var pålagt, denne produksjonen kunne gis bort til bekjente eller selges på det svarte markedet. Det lite trolig at bøndene brøt forskriftene og risikerte straff for å kunne gi bort varer til familie, venner og bekjente uten å tjene noe på det. Prisene var en avgjørende faktor for hvor gårdsprodukter ble solgt og i mange tilfeller var det offisielle markedet lite attraktivt. Dette forholdet må også settes i sammenheng med risikoen for å bli tatt, som må ha vært relativt lav. Ifølge den franske historikeren Kenneth Mouré skyldtes den tidlige varemangelen i Frankrike bønder som mente at maksimalprisene ikke gav tilstrekkelig avkastning, og som dermed reduserte produksjonen eller holdt den tilbake for å konsumere det selv, dele med

¹⁹⁵ Klemann og Kudryashov 2012: 307

¹⁹⁶ Almås 2002: 105

¹⁹⁷ Almås 2002: 110

¹⁹⁸ Kenneth Mouré, *Food Rationing and the black market in France* (1940-1944). I *French History*, vol. 24, no. 2, 2010: 281

¹⁹⁹ Grøneng 1949: 6

²⁰⁰ Grøneng 1949:13

²⁰¹ Grøneng 1949: 7

venner og bekjente eller for salg på svarte markeder.²⁰² Det er mye som tyder på at dette også gjaldt for norske bønder og landbruksprodusenter.

Når det er snakk om rasjonering er det ikke kun tilgjengelige varer på det legale markedet som må vurderes, men også rasjoneringens omfang og tildelingen av varer. Det er noe uklart hvor store rasjonene for en normalforbruker var når det gjelder kalorier, dette varierte også gjennom okkupasjonen. Rasjoneringen var på sitt strengeste mot slutten av krigen. Generelt varierte nivået av rasjoneringen og tildelingen av matvarer mellom 1400-1700 kalorier om dagen. Dette nivået ble i ettertid ansett av FN å være for lavt til å kunne opprettholde helse og effektivitet uten å måtte ty til betydelige tilskudd fra ulovlige eller frie markeder.²⁰³ De offisielle rasjonene sier derfor lite om hvor mye den enkelte egentlig fikk å forbruke. Pris- og rasjoneringsbestemmelsene begrenset mulighetene til å opprettholde et tilnærmet likt forbruk nær normalnivået. Det kan dermed ikke utelukkes at mange følte seg tvunget til å bryte forskriftene da en ikke hadde annet valg for å få forsvarlig mengde med varer. Rasjoneringen ga en situasjon hvor forbrukeren var prisgitt kjøpmannen og produsentene, noe som krever at disse også respekterer bestemmelsene og ikke utnytter situasjonen. Et eksempel på hvor avhengig forbrukeren var av kjøpmannen er et tilfelle fra november 1940 da en kjøpmann ble anmeldt for forfordeling av varer. Anmelderen ble i kjøpmannens forretning nektet å kjøpe en sjokolade da klageren ikke var fast kunde i forretningen. Kjøpmannen ville heller betale en bot, fremfor å miste sine faste kunder. Saken ble sendt til Prisdirektoratet for en uttalelse om det anmeldte forholdet var straffbart og i tilfelle etter hvilke bestemmelser. Prisdirektoratet anså det ikke som ulovlig og saken ble henlagt.²⁰⁴ Av dette kommer det frem at enkelte kunne oppleve at de ikke fikk tak varer, selv med gyldig rasjoneringskort. Kjøpmennene prioriterte i mange tilfeller sine faste kunder, de som ikke hadde et slikt fastkunde-forhold til kjøpmannen sin risikerte dermed å ikke få varer. For noen kunne derfor eneste mulighet være å handle varen på det illegale markedet siden den ikke var å finne på det legale.

²⁰² Mouré 2010: 269

²⁰³ Lindberg 1946: 21; Klemann og Kudryashov 2012: 380

²⁰⁴ SA, Trondheim politikammer, boks 29. A 203, sak uten nummer

5 Konklusjon: Svarthandelen – rotten som gnager på samfunnet?

Denne oppgaven har rettet søkelyset mot svarthandelen i det okkuperte Norge. De strenge pris- og rasjoneringsbestemmelsene som ble innført høsten 1939 begrenset husholdningens mulighet til å forbruke etter eget ønske, spesielt ble tilgangen til mat, klær og brensel redusert. Som en følge av rasjonerings- og varemangelen, oppsto det gråsoner med ulike markeder, både lovlige og ulovlige. Fra en dag til en annen ble tidligere uregulerte handlinger straffbare. Dette er en velkjent problematikk, men det er ingen som tidligere har utført en systematisk undersøkelse av svarthandelen i Norge. Guri Hjeltnes har riktignok skrevet om det rasjonerte samfunnet i Norge under okkupasjonen, men svarhandel nevnes kun sporadisk. Nils Johan Ringdal påpekte i sin bok om politiet under okkupasjonen at det mangler undersøkelser av omfanget, brukerne og organiseringen av svarthandelen.

Jeg har undersøkt svarthandelen i Sør-Trøndelag under okkupasjonen. Oppgavens analysedel har tatt utgangspunkt i følgende problemstilling: hva var omfanget og strukturen av svarthandelen i Sør-Trøndelag under okkupasjonsårene? Jeg har nærmet meg denne problemstillingen gjennom to underproblemstillinger: Hvor mange ble dømt for overtredelser på pris- og rasjoneringsbestemmelsene og hva var straffutmålingen for overtredelsene? Hvem begikk disse lovbruddene med hensyn til kjønn og alder, hvordan foregikk egentlig svarhandel og hvilke drivkrefter lå bak? Jeg har undersøkt spørsmålene gjennom både en kvantitativ og kvalitativ tilnærming til Trondheim- og Uttrøndelag pris- og rasjoneringspolitis domsprotokoller, samt utvalgte saksmapper.

Svarthandelen bestod av overtredelser av både pris- og rasjoneringsbestemmelsene. Brudd på prisbestemmelsene bestod av salg av varer, og tjenesteyting til høyere pris enn maksimalprisene fastsatt av Prisdirektoratet. Overtredelser av rasjoneringsbestemmelsene gjaldt ulovlig salg eller ervervelse av rasjoneringskort eller rasjonerte varer utenfor rasjoneringsystemet og dermed utenfor myndighetenes kontroll. Landbruksprodusenter som ikke oppfylte sin leveringsplikt regnes også som brudd på rasjoneringsbestemmelsene.

De registrerte og pådømte overtredelsene av pris- og rasjoneringsbestemmelsene viser nok kun toppen av et isfjell og det er vanskelig å si noe om mørketallene da dette var virksomhet som aktørene i stor grad søkte å holde skjult. Antallet dømte i prisrettene i Sør-Trøndelag var relativt stabilt de to første årene av okkupasjonen. Fra 1943 steg antallet dømte kraftig frem mot toppåret som var i 1944. Samme utvikling viser også statistikken for overtredelser av pris- og rasjoneringsbestemmelsene i hele landet. Av dette er det nærliggende å anta at svarthandelen utviklet seg fra å være en spredt komponent i samfunnet i begynnelsen

av okkupasjonen, til å bli en viktig del av manges hverdagsliv rundt 1943/1944. Rundt halvparten av de dømte hadde overtrådt rasjoneringsbestemmelsene og rundt en tredjedel av de dømte hadde overtrådt prisbestemmelsene. De som hadde brutt både pris- og rasjoneringsbestemmelsene er regnet med i kategorien rasjoneringsaker, slik at det er flere som har brutt prisbestemmelsene enn det som er blitt presentert. Over to tredjedeler av de dømte fikk sin dom i prisretter i sorenskriveri som kan anses som å være i landbruksområder. Det var i tillegg flere rasjoneringsaker i bygdene enn i byene, at bønder ble dømt for manglende leveranser av produksjonen sin understreker landbruksbefolkningens strategiske posisjon som en følge av rasjoneringen. Regionens eneste by, Trondheim, hadde langt flere prissaker enn de andre sorenskriveriene. Dette har nok en sammenheng med antallet forretninger og butikker, som er sentrert i byområder. Det var altså forskjell på svarhandelen i by og bygd.

Rundt 70 prosent av de dømte måtte betale en bot for det straffbare forholdet. Den økonomiske straffen var relativt høy, nesten 62 prosent av de som var idømt en bøtestraff måtte betale 200 kroner eller mer. Fengselsstraff ble idømt i cirka 30 prosent av domsavgjørelsene. I mange tilfeller ble disse også idømt en bot. Straffen var med andre ord ganske streng, noe som var ønskelig fra myndighetene. Men på grunn av manglende registrering av de dømtes yrke, inntekt og formue er det vanskelig å si noe om de dømtes yrkesbakgrunn og økonomiske stilling og dermed straffens egentlige virkning.

Aktørene i svarhandelen var i stor grad menn over 30 år. Over 80 prosent av de dømte var over 30 år, kun cirka fem prosent av de dømte var under 25 år. Dette skyldes først og fremst at svarhandel var for de som hadde varer å selge, eller penger eller andre ting av verdi, å kjøpe noe for. Til tross for at det var husmoren som først og fremst hadde ansvaret for husholdningens helse og velferd, og dermed ansvaret for innkjøpene, var kvinneandelen blant de dømte svært lav. Kun fire prosent av de dømte for brudd på pris- og rasjoneringsbestemmelsene var kvinner. Dette er overraskende da det ikke bare var selgerne som ble straffet, men også kjøpere. Den lave kvinneandelen kan skyldes at bondefamiliene i stor grad opprettholdt kaloriinntaket nært normalnivået ved å spise av egen produksjon. Kvinnene i disse familiene hadde ikke det samme behovet for å ty til svarhandel for å sikre nødvendige varer, som eksempelvis kvinnene i byen. Samtidig som at mange av kvinnene var i en situasjon der de var mindre avhengige av rasjoneringen, var bøndene, altså mange menn, i en situasjon der pris- og rasjoneringsbestemmelsene påvirket virksomheten gjennom blant annet leveringsplikt. Av den grunn er det naturlig at flere menn enn kvinner brøt pris- og rasjoneringsbestemmelsene. Det var stort sett vanlige folk som drev svarhandel i mindre

skala, svarhandelen var i overordnet grad preget av en privat karakter. Mangelen på ligaer og organisert svarhandlervirksomhet skyldes nok risikoen for å bli tatt.

Et viktig spørsmål har vært hva slags drivkrefter aktørene i svarhandelen hadde. Svarhandelen ble gjort av folk flest og i mindre skala og var i liten grad preget av organiserte ligaer. Til tross for at strenge straffer ble brukt som allmennpreventivt virkemiddel, var omfanget svarhandelen omfattende. Grunnforutsetningen for svarhandel var varemangel på det lovlige, kontrollerte markedet. Videre var det som en følge pris- og rasjoneringsbestemmelsenes antall og omfang flere handlinger som tidligere hadde vært lovlige som ble straffbare, mulighetene for å begå lovbrudd ble større. Myndighetenes rettsoppfatning avvek fra befolkningens, som i mange tilfeller ikke anså pris- og rasjoneringsbestemmelsene som legitime. I forlengelse av dette var også befolkningens tillit til styresmaktene svekket. Svarhandelen kan nok allikevel ikke skyldes motstand og patriotisk atferd, salg av varer til tyskere og bruddene mot prisbestemmelsene indikerer det. Siden Sverige også hadde lignende kurver som Sør-Trøndelag når det gjelder svarhandelens utvikling, skyldes derfor utviklingen av svarhandelen også økonomiske forhold, myndighetene holdt prisene på det lovlige markedet nede gjennom prisbestemmelsene. Som en følge av dette ble prisene på det svarte markedet presset opp, noe som økte fristelsen for tilbyderne i svarhandelen. De begrensede mulighetene for å kjøpe varer på lovlig vis frigjorde penger som kunne brukes til å handle på det illegale markedet. Dette skapte en situasjon som virket fremmede på svarhandelen. Leveransene til svarhandelen var også et resultat av at det var muligheter til å tjene penger, og at folk hadde penger eller andre byttemidler som kunne brukes til å kjøpe varer.

Var svarhandleren rotten som gnagde på samfunnet? Dette spørsmålet velger jeg å svare på med forsiktighet. At svarhandel bidrog til en skjevfordeling av forbruksvarer blant befolkningen er det liten tvil om. De økonomiske mulighetene svarhandelen representerte bidrog til at varer heller ble solgt illegalt. Svarhandelen førte til at det var enda færre varer på det legale markedet og kan derfor ha bidratt til mer svarhandel. Resultatet ble at noen fikk mer å forbruke enn andre.

5.1 Videre forskning

Det er flere moment ved svarhandelen som kan forskes videre på, men som jeg på grunn av oppgavens gitte rammer ikke har fått undersøkt. Spesielt interessant ville en undersøkelse av

aktørenes inntekt, formue og yrke vært. Hvorvidt var den enkeltes økonomiske situasjon avgjørende for tilbøyeligheten til å overtre pris- og rasjoneringsbestemmelsene?

Dette har vært en undersøkelse av svarhandelen i Sør-Trøndelag. Tilsvarende regionale undersøkelser av svarhandelen er også svært aktuelt for videre forskning. Dette vil gi et mer helhetlig bilde av svarhandelen i Norge, samtidig som det vil gi muligheter for komparasjon og avdekking av regionale forskjeller og likheter.

Videre er pris- og rasjoneringspolitiet en ganske mystisk del av politiet under okkupasjonen. Jeg har forsøkt å finne informasjon om pris- og rasjoneringspolitiet i Sør-Trøndelag, men det viste seg å være vanskelig å finne lett tilgjengelig informasjon. Det er kun Nils Johan Ringdal som har skrevet litt om denne delen av politiet under okkupasjonen, og dette er basert på politikonstablens egne fortellinger. En undersøkelse av pris- og rasjoneringspolitiets virksomhet med bakgrunn i arkivmateriale mangler i den norske okkupasjonsforskningen.

Kilder

Statsarkivet i Trondheim, Trondheim politikammer, Pris- og rasjoneringspolitiet

29. Pris- og rasjonering (protokoller)

Boks 29A.19 Domsprotokoll pris- og rasjoneringsaker 1941-1948

Boks 29A.20 Domsprotokoll pris- og rasjoneringsaker 1949-1950

29A. Pris- og rasjoneringsaker

Mapper fra følgende bokser er blitt benyttet:

Boks 29A. 1

Boks 29.A 2

Boks 29.A 3

Boks 29.A 4

Boks 29.A 6

Boks 29.A 16

Boks 29.A 17

Boks 29.A 28

Boks 29.A 41

Boks 29.A 67

Boks 29.A 68

Boks 29.A 69

Boks 29.A 70

Boks 29.A 71

Boks 29.A 72

Boks 29.A 74

Boks 29.A 75

Boks 29.A 76

Boks 29.A 77

Boks 29.A 81

Boks 29.A 82

Boks 29.A 203

Lover, forordninger og kunngjøringer

Lov nr. 5 om foranstaltninger til å sikre og ordne landets forsyninger med livsfornödenheter og andre varer 14. mai 1917

Provisorisk anordning om prisregulering m.v. 22. september 1939

Anordning om prisregulering 12. september 1940

Forordning om håndhevelsen av prislovgivningen 12. desember 1940

Prisdirektoratets kunngjøring 12. desember 1940

Forordning om straff for svarthandel og snikhandel 28. januar 1942

Forordning om håndhevelsen av prisbestemmelsene 28. januar 1942

Forordning om straff og inndragning ved prisbestemmelser 28. januar 1942

Forordning om håndhevelsen av rasjonerings- og forsyningsbestemmelsene 28. januar 1942

Provisorisk anordning om okkupasjonslovgivningen vedrørende forsyning og rasjonering av livsfornödenheter og andre varer 26. januar 1945

Offentlig statistikk

Norges offisielle statistikk:

NOS X 38. Kriminalstatistikk 1939 og 1940

NOS X 92. Kriminalstatistikk 1941 og 1942

NOS X 122. Kriminalstatistikk 1943 og 1944

NOS X 166. Kriminalstatistikk 1945 og 1946

Statistisk Sentralbyrå, "Lønn per normalårsverk, 1930-2002 nominelt og reelt. Gjennomsnitt for næringer". Hentet 03.05.14 fra <http://www.ssb.no/a/histstat/aarbok/ht-0901-lonn.html>

Tidsskrift

Norsk Retstidende 1940

Litteratur

Almås, Reidar, *Frå bondesamfunn til bioindustri: 1920–2000*. Bd. 4 i *Norges landbrukshistorie*. Oslo 2002

Bjørnson, Øyvind, *På klassekampens grunn: (1900-1920)*. Bd. 2 i Edvard Bull, Arne Kokkvoll og Jakob Sverdrup, *Arbeiderbevegelsens historie i Norge*. Oslo 1990

Brandt, Karl, *Management of Agriculture and Food in the German-occupied and other Areas of Fortress Europe*. Stanford 1953

Bratberg, Terje, *Trondheim byleksikon*. Oslo 1996

Cohen, Albert, Alfred Lindesmith og Karl Schuessler (red.), *The Sutherland Papers*. Bloomington 1956

Christensen, Claus Bundgård, *Den sorte børs. Fra besættelsen til efterkrigstid*. København 2003

Espeli, Harald, Hans Eyvind Næss og Harald Rinde, *Våpendrager og veiviser. Advokatenes historie i Norge*. Oslo 2008

Fuglum, Per, *Norge i støpeskjeen: 1884-1920*. Bd. 12 i Knut Mykland (red.) *Norges Historie*. Oslo 1988

Furre, Berge, *Norsk historie 1914-2000*. Oslo 2000

Grøneng, Klaus, *Svarthandel og konsentrasjonsleir: selvopplevelser*. Trondheim 1949

Hanisch, Tore Jørgen, Espen Søylen og Gunhild Ecklund, *Norsk økonomisk politikk i det 20. Århundre*. Kristiansand 1999

Hauge, Jens Chr. og Sigurd Lorentzen, *Prisregulering og prishåndhevelse*. Oslo 1941

Hjeltnes, Guri, *Hverdagsliv*. Bd. 5 i Magne Skodvin (red.), *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940-1945*. Oslo 1986

Hodne, Fritz og Ola Honningdal Grytten, *Norsk økonomi i det 20. århundre*. Bergen 2002

Høigård, Cecilie, ”Kriminalitetsbilder og kriminalstatistikk”. I Liv Finstad og Cecilie Høigård (red.) *Kriminologi*. Oslo 2007

Kirkhusmo, Anders, *Vekst gjennom krise og krig 1920-1964*. Bd. 5 i Jørn Sandnes (red.) *Trondheims Historie 997-1997*. Oslo 1997

Kirkhusmo, Anders, ”Trøndelag i krigstid 1940-45”. I Aud Mikkelsen Tretvik, Pål Thonstad Sandvik, Anders Kirkhusmo og Ola Svein Stugu, *Grenda blir global 1850 til 2005*, bd. 3 i Bull, Ida (red.) *Trøndelags historie*. Trondheim 2005

Kjeldstadli, Knut, *Fortida er ikke hva den en gang var*. Oslo 2010

Klemann, Hein og Sergei Kudryashov, *Occupied Economies*. London 2012

Knafla, Louis A., ”Structure, Conjuncture, and Event in the Historiography of Modern Criminal Justice History”. I Clive Emsley og Louis A. Knafla (red.), *Crime History and Histories of Crime*. Connecticut 1996

Kolsrud, Ole, *En splintret stat. Regjeringskontorene 1940-1945*. Oslo 2004

Larsen, Stein Ugelvik, ”Innledning”. I Stein Ugelvik Larsen (red.) *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo 1999

Lindberg, John, *Food, Famine and Relief 1940-1946*. New York 1946

Lorentzen, Svein, *Da det var krig i Trondheim. Hverdagsliv i Trondheim under 2. Verdenskrig*. Trondheim 1992

Madsen, Per, "Kriminaliteten i Norge under den tyske okkupasjonen 1940-1945". I Hannu Takala og Henrik Tham (red.), *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig*. Oslo 1987

Mannheim, Karl, *Comparative Criminology*. London 1965

Milward, Alan, *War, Economy and Society 1939-1945*. Berkeley 1977

Mouré, Kenneth, *Food Rationing and the black market in France (1940-1944)*. I French History, vol. 24, no. 2, 2010

Ringdal, Nils Johan, *Mellom barken og veden: politiet under okkupasjonen*. Oslo 1987

Roos, Nina og Hannu Takala, "Kvinnors brottslighet under andra världskriget i Finland". I Hannu Takala og Henrik Tham (red.), *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig*. Oslo 1987

Takala, Hannu, "Ransoning och brottslighet i Finland". I Hannu Takala og Henrik Tham (red.), *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig*. Oslo 1987(a)

Takala, Hannu, "Kriget i kriminologien". I Hannu Takala og Henrik Tham (red.), *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig*. Oslo 1987(b)

Wijk, Johnny, "Svarta börsen i Sverige under andra världskriget". I Hannu Takala og Henrik Tham (red.), *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig*. Oslo 1987

Wijk, Johnny, *Svarta börsen – samhällslojalitet i kris*. Akademisk avhandling for ph.d, Stockholms universitet 1992